

EĞİTİM VE KALKINMA İLİŞKİSİ: TRA2 BÖLGESİ ÖRNEĞİ

Hazırlayan

Savaş Yener EROL

Danışman

Doç. Dr. Haktan SEVİNÇ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

IĞDIR/2020

Her Hakkı Saklıdır

T.C.
İĞDIR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

EĞİTİM VE KALKINMA İLİŞKİSİ: TRA2 BÖLGESİ ÖRNEĞİ

Hazırlayan
Savaş Yener EROL

Danışman
Doç. Dr. Haktan SEVİNÇ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

İĞDIR/2020

Her Hakkı Saklıdır

TAAHHÜTNAME

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada orijinal olan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

/ /2021

Savaş Yener EROL

ÖZET

EĞİTİM VE KALKINMA İLİŞKİSİ: TRA2 BÖLGESİ ÖRNEĞİ

EROL Yener Savaş

Yüksek Lisans

İktisat AnaBilim Dalı

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Haktan SEVİNÇ

ARALIK 2020, 87 Sayfa

İktisadi kalkınmayı sağlamak geliştirmekte olan ülkelerin temel hedefidir. Günümüzde beşeri sermaye faktörü ülkelerin kalkınmalarında çok önemli hale gelmiştir. Bu çerçevede, beşeri sermayenin bir unsuru olan eğitim ve eğitimin kalkınma üzerindeki etkileri iktisatçılar arasında en fazla incelenen konular arasında yer almaktadır. Eğitimin kalkınma üzerinde pozitif etkilerinin olduğu hem teorik hem de ampirik olarak yapılan çalışmalarla kanıtlanmıştır.

Bu araştırmanın amacı; Türkiye'nin Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerini kapsayan TRA2 bölgesindeki eğitimin, bölgenin kalkınma üzerindeki etkilerinin incelenmesidir. Tez üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde kalkınma, kavram ve içerik olarak açıklandıktan sonra eğitimin kalkınma üzerindeki etkileri teorik yönden analiz edilmektedir.

İkinci bölümde eğitimin hangi kanallarla kalkınmayı etkilediği teorik olarak açıklanmakta ve eğitim-kalkınma arasındaki ilişkiyi ortaya koyan ampirik çalışmalar hem dünya hem Türkiye bağlamında incelenmektedir.

Üçüncü bölümde TRA2 bölgesindeki eğitimin, bölgenin kalkınmaya olan etkileri analiz edilmektedir. Bu kapsamda, geçmişten günümüze bölgenin öğrenim düzeyi ve gelir açısından bir değerlendirilmesi yapılmakta ve sonrasında eğitim göstergesi olarak öğrenim düzeyine göre mezun sayıları ile kalkınma göstergesi olarak kişi başına düşen GSYH'nin kullanıldığı verilerle, eğitim ile kalkınma arasındaki ilişki ekonometrik olarak test edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İktisadi Kalkınma, Eğitim, Beşeri Sermaye, TRA2 Bölgesi.

ABSTRACT

THE RELATIONSHIP OF EDUCATION AND DEVELOPMENT: TRA2 REGION CASE

Master Thesis

EROL Yener Savaş

Department of Economics

Thesis Advisor: Assoc. Haktan SEVİNÇ

DECEMBER 2021, 87 Pages

Achieving economic development is the primary goal of developing countries. Today, the human capital factor has become very important in the development of countries. In this framework, education, which is an element of human capital, and its effects on development are among the most studied topics among economists. It has been proven with the theoretical and empirical studies that education has positive effects on development.

The purpose of this research is to examine the impacts of education in the TRA2 region including Ağrı, Kars, Iğdır and Ardahan provinces of Turkey on the development of the region. The thesis consists of three chapters.

In the first part, the development is explained in terms of concept and content, and then the effects of education on development are analyzed theoretically.

The second part explains which channels education affects development is explained theoretically and empirical studies demonstrating the relationship between education and development is investigated both in Turkey and the world context.

In the third part, the effects of education in the TRA2 region on the development of the region are analyzed. In this context, the evaluation of the region in terms of education level and income is made from past to present and afterwards, the relationship between education and development is tested econometrically with the data using the number of graduates according to education level and the GDP per capita as a development indicator.

Key Words: Economic Development, Education, Human Capital, TRA2 Region.

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasında beşeri sermayenin önemli bir unsuru olan eğitimin kalkınma üzerindeki etkileri Türkiye'nin gelişmekte olan bir bölgesi olan TRA2 için test edilmektedir. Bu bölgede ilköğretim düzeyinden yükseköğretim düzeyine eğitim konusunda geçmişten bugüne önemli mesafe alındığı görülmektedir. Eğitim konusunda alınan bu mesafenin bölgenin kalkınmasına ne denli katkı sağladığının araştırılması, bu tezin amacını oluşturur. Elde edilen sonuçlar, TRA2 bölgesinde eğitim seviyesindeki gelişmelerin kalkınma üzerinde olumlu etkilerinin olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmamda desteğini esirgemeyen hocam Doç. Dr. Haktan SEVİNÇ'E, bu süreçte her daim yanımda olan sevgili eşim Süheyla EROL'A ve çocuklarıma çok teşekkür ediyorum.

Savaş Yener EROL

İğdır 2020

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
KISALTMALAR	vi
TABLolar LİSTESİ.....	vii

BİRİNCİ BÖLÜM

KALKINMA KAVRAMI

1.1.İktisadi Kalkınmanın Tanımı.....	3
1.2. İktisadi Büyümenin Tanımı.....	4
1.3. İktisadi Kalkınma ve Büyüme İlişkisi	5
1.4. İktisadi Kalkınmanın Azgelişmiş Ülkeler İçin Önemi	6
1.4. Kalkınmışlık Göstergesi Olarak Kişi Başına Düşen Gelir	7
1.5. İnsani Gelişme Endeksi	8
1.6. Azgelişmiş Bölge Kavramı	10
1.7.Azgelişmiş Ülkelerin Özellikleri.....	11
1.7.1.Ekonomik özellikler.....	11
1.7.2.Demografik Özellikler	24
1.7.3.Sosyal özellikler.....	26
1.7.4.Siyasal özellikler.....	28
1.7.5. Yönetmel özellikler	29
1.7.6. İkili yapı özelliği.....	29
1.8.Eğitim ve Kalkınma.....	31
1.8.1. Eğitim ve beşeri sermaye.....	32
1.8.2. Eğitim düzeyini belirleyen göstergeler	33
1.8.3. Eğitimin tüketim ve yatırım özelliği.....	35
1.8.4. Eğitimin bireysel getirileri.....	36
1.8.5. Eğitimin sosyal getirileri.....	38
1.8.6. İktisat teorisinde beşeri sermaye.....	40

İKİNCİ BÖLÜM

EĞİTİMİN KALKINMAYA ETKİ YOLLARI

2.1. Gelir Yönünden	43
2.2. Verimlilik Yönünden.....	44
2.3.Teknolojik Yönden.....	45
2.4.İstihdam Yönünden	46
2.5. Yaşam Kalitesi Yönünden.....	48
2.6.Eğitim Kalkınma İlişkisi Üzerine Yapılan Çalışmalar	49
2.6.1.Ülke örnekleri	49
2.6.2. Türkiye örneği	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EĞİTİM-KALKINMA İLİŞKİSİNİN TRA2 BÖLGESİ ANALİZİ

3.1.TRA2 Bölgesinin Eğitim Göstergeleri Açısından Değerlendirilmesi	55
3.1.2. Ağrı ili.....	55
3.1.2. Kars ili	56
3.1.3. Iğdır ili	57
3.1.4. Ardahan İli	58
3.1.5. Ankara, istanbul ve izmir illeriyle bir karşılaştırma	59
3.1.6. Türkiye geneli açısından bir karşılaştırma.....	61
3.2. TRA2 Bölgesinin Gelir Açısından Değerlendirilmesi	62
3.2.1. Ağrı ili.....	62
3.2.2. Kars İli	63
3.2.3. Iğdır ili	65
3.2.4. Ardahan ili	66
3.2.5. Ankara, İstanbul ve izmir illeriyle bir karşılaştırma.....	67
3.2.6. Türkiye geneli açısından bir karşılaştırma.....	68
3.3. TRA2 Bölgesinde Eğitim ve Kalkınma Arasındaki İlişkinin Testi.....	69
3.3.1. Veri seti.....	69
3.3.2. Korelasyon ve regresyon analiz sonuçları	71
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	77
KAYNAKÇA	80
ÖZGEÇMİŞ.....	88

KISALTMALAR

ABD	Ana Bilim Dalı
İGE	İnsani Gelişme Endeksi
SGP	Satın alma gücü paritesi
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
UNDP	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
GSHY	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
EKK	En Küçük Kareler Yöntemi
TRA	Türkiye İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırılması
USA	Amerika Birleşik Devletleri
TRA2	Kars Ardahan Iğdır Ağrı İllerrini İçine Alan Bölge

TABLÖLAR LİSTESİ

Sayfa No

Tablo 1.1 Bölge ve Gelir Gruplarına Göre Kişi Başına GSMH Değerleri (2018) (\$)	13
Tablo 1.2 Seçilmiş Ülkelerde Gini Katsayıları	15
Tablo 1.3 Hanehalkı Tüketim Harcamalarının GSYH İçindeki Payları (2018) (%)	16
Tablo 1.4 Toplam Yurtiçi Tasarruf ve Toplam Sabit Sermaye	17
Tablo 1.5 İstihdam ve İşsizlik Oranları (2018)	19
Tablo 1.6 GSYH'nin Sektörel Dağılımı (2018)	21
Tablo 1.7 Tarım, Sanayi ve Yüksek Teknoloji İhracatı (2018)	23
Tablo 1.8 Demografik Göstergeler	24
Tablo 1.9 Eğitim Göstergeleri (2018)	27
Tablo 1.10 Eğitimin Yararlarının Sınıflandırılması	40
Tablo 3.1 Ağrı İli Eğitim Göstergeleri (2008-2018)	56
Tablo 3.2 Kars İli Eğitim Göstergeleri (2008-2018)	57
Tablo 3.3 Iğdır İli Eğitim Göstergeleri (2008-2018)	58
Tablo 3.4 Ardahan İli Eğitim Göstergeleri (2008-2018)	59
Tablo 3.5 Eğitim Düzeyine Göre TRA2 Bölgesi İle Ankara, İstanbul ve İzmir İllerinin Karşılaştırılması (2018)	60
Tablo 3.6 Eğitim Düzeyine Göre TRA2 Bölgesi İle Ankara, İstanbul ve İzmir İllerinin Mezuniyet Oranları (15 Yaş Üzeri Nüfus İçindeki Pay,%) (2018)	60
Tablo 3.7 Türkiye Geneli Açısından Bir Karşılaştırma (2018)	61
Tablo 3.8 Ağrı ilinin GSYH Düzeyi (2004-2018)	63
Tablo 3.9 Kars ilinin GSYH Düzeyi (2004-2018)	64
Tablo 3.10 Iğdır ilinin GSYH Düzeyi (2004-2018)	65
Tablo 3.11 Ardahan ilinin GSYH Düzeyi (2004-2018)	66
Tablo 3.12 TRA2 Bölgesi ve Ankara, İstanbul ve İzmir İllerinin GSYH Düzeyi (2004 ve 2018)	67
Tablo 3.13 TRA2 Bölgesi ve Türkiye'nin GSYH Düzeyi (2004-2018)	68
Tablo 3.14 TRA2 Bölgesi Kişi Başına GSYH ve Eğitim Düzeyine Göre Mezuniyet Oranları (2008-2018)	70
Tablo 3.15 Açıklayıcı İstatistikler	71
Tablo 3.16 Korelasyon Analiz Sonuçları	72
Tablo 3.17 Regresyon Analiz Sonuçları	74

BİRİNCİ BÖLÜM

KALKINMA KAVRAMI

Kavram olarak iktisadi kalkınma İkinci Dünya Savaşından sonra yaygın kullanılmaya başlanmıştır (Başkaya, 2005). Bu dönemde kalkınma iktisadının amacı, gerek siyasi olarak bağımsızlıklarını ilan etmiş azgelişmiş ülkelerin gerekse savaş sonrası dönemde ekonomilerini düzeltmeye çalışan Batılı ülkelerin gelişmelerini sağlamak olarak belirlenmiştir. Kalkınma iktisadı 1950’li ve 1960’lı yıllarda altın çağını yaşamış ve bu dönemde daha hızlı sanayileşme, daha fazla mal üretimi ve böylece daha fazla milli gelir artışının sağlanması gerekliliği öne sürülerek çeşitli politika önermeleri ortaya konulmuştur (Çakmak, 2003).

Kalkınma iktisadı açısından en iyi dönem, 1950’li yıllardan 1970’li yılların ortalarına kadar geçen sürede yaşanmıştır. 1970’li yılların ikinci yarısından itibaren kalkınma iktisadı önemini yitirmeye başlamıştır. Azgelişmiş ve gelişmiş ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının artması ve dünyada çok sayıda kişinin fakirlik koşullarında varlığını sürdürmesi, kalkınma olayını yalnızca gelir artışına bağlayan, insan ve refah faktörünü göz ardı eden geleneksel yaklaşımın eleştirilmesine neden olmuştur. Sonuçta gelişmekte olan ülkelerdeki kalkınma çabalarının gelişmiş ülkelerdekine benzer istikrarlı yapılara ve refaha ulaştıramaması yeni arayışları beraberinde getirmiştir. Diğer yandan 1970’li yıllarda dış şoka bağlı birçok ülkede istikrarsızlıkların baş göstermesi, kalkınma iktisadının önemli gündem maddelerini oluşturan büyüme ve sanayileşme konularını gözden düşürürken, IMF ile birlikte Dünya Bankası’nın önderliğini yaptığı neo-klasik iktisadi düşünceyi giderek güçlendirmeye başlamıştır. Bu nedenle 1970’li yıllardan itibaren liberal görüşlerin ön plana çıkması ile kalkınma iktisadı önemini kaybetmeye başlamıştır. Bu dönemde yoksulluk ve bölüşüm sorunları kalkınma iktisadı içinde ağırlıklı tartışılan konular olmuş ve iktisatçılar, dikkatlerini fiziksel sermayeden çok beşeri sermayeye yöneltmişlerdir. Bu bağlamda Dünya Bankası ve Uluslararası Çalışma Örgütü, temel ihtiyaçlar yaklaşımı adı altında yeni bir yaklaşım benimsemiştir. Bu yaklaşıma göre, yoksulların beslenme, barınma, sağlık ve eğitim gibi temel gereksinimlerinin karşılanması hedeflenmiştir. Bu yaklaşım,

kalkınmanın gerçekleştirilmesini, beslenme, barınma, gelir dağılımı, eğitim ve sağlık gibi temel sorunların çözümüne bağlamıştır (Taban ve Kar, 2015:).

1970’li yıllar temel ihtiyaçlar yaklaşımının popüler olduğu yıllardır. Bu yaklaşım, 1980 yılının başında yerini sürdürülebilir kalkınma yaklaşımına bırakmıştır. Sürdürülebilir kalkınma teriminin kullanılması, 1980 yılında Dünya Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği tarafından ilk kez kullanılmasıyla gündeme gelmiş ve popülerliği ise Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından 1987 yılında hazırlanan ve Norveç Başbakanının ismini aldığı Brundtland Raporu ile gerçekleşmiştir. Bu Rapora göre, sürdürülebilir kalkınmanın tanımı, gelecek kuşakların ihtiyaçlarını karşılayabilmelerini tehlikeye sokmaksızın, bugünkü kuşakların kendi ihtiyaçlarını en iyi karşılaması olarak ifade edilmiştir. Sürdürülebilir kalkınma çok geniş kapsamlı bir kavram olup, içerisinde ekonomik, sosyal ve çevresel birçok değeri barındırmaktadır. Sahip olduğu bu zengin kapsam nedeniyle bugünün ve yarının nesillerinin sağlıklı bir hayat sürdürebilmeleri için gerekli olan asgari koşullara sahip olmak sürdürülebilir kalkınmanın konularını oluşturmuştur (Karakaya ve Özçağ, 2005:).

Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı, ekonomik büyümeyi tek başına yeterli bir kriter olarak görmemektedir. Ayrıca ortaya çıkartılan zenginliklerin ülkeler, bölgeler ve gelir grupları arasında adaletli bir şekilde dağıtılmasının yanında çevresel değerlerinde korunmasını da esas almaktadır.

1990’lı yıllarda birçok gelişmekte olan ülkede ortaya çıkan finansal krizler, bu ülkelerdeki işsizliği artırmış, gerek ülke içi gerekse ülkelerarası gelir dağılımı bozulmuş ve yoksulluk oranlarında artışlar meydana gelmiştir. Bu dönemde IMF ve Dünya Bankası gibi önemli kuruluşlar bile 1980’li yıllardaki liberal politikaları sorgular hale gelmişlerdir. Bu önemli kurumlar yoksulluğu ve açlığı ciddi bir tehlike olduğunu tüm dünyaya ilan etmişler ve böylelikle yoksullukla mücadele konusu tüm uluslararası kuruluşların ana gündem maddesi olmuştur. Kalkınma felsefesindeki bu değişiklikler, kalkınmanın göstergeleri arasında yer alan çevresel faktörler ile birlikte gelir dağılımında eşitlik ve yoksulluk gibi temel insani sorunları ön plana çıkarmaya başlamıştır. Böylece, kalkınma kavramının kapsamı sürekli bir değişime uğramıştır. Bu değişimle birlikte kalkınma, sürekli büyüyen bir ekonomik ortamda, yoksulluğun, işsizliğin ve gelir dağılımındaki eşitsizliğin giderilmesini esas alınırken, sosyal, siyasal

ve ulusal boyutta kurumlardaki değişimleri de kapsayan çok geniş bir kavrama dönüşmüştür (Kar ve Taban, 2015).

Günümüzde kalkınma kavramının daha çok insani kalkınma ile ilişkilendirildiğini görmekteyiz. Yani bir ülkenin daha yüksek bir kalkınma hızına ulaşabilmesinin temelini nitelikli insan gücü oluşturmaktadır. Bunun yanında temiz ve sağlıklı bir çevrede yaşayan, sağlıklı ve özgün bir yaşam ortamından faydalanmanın da insani gelişmişlik düzeyini artırdığı Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından her yıl yayınlanan İnsani Gelişme Raporlarında açıklanmaktadır (Tuna ve Yumuşak, 2002:). Bu raporlarda sadece kişi başına düşen milli gelirle ülkeler arasındaki gelişmişlik düzeyinin ölçülmesinin yanıltıcı olacağını, bunun yanında eğitim ve sağlık gibi diğer faktörlere de bakılmasının gerekli olduğu ifade edilmektedir.

1.1.İktisadi Kalkınmanın Tanımı

Günümüz koşullarında kalkınma kavramının çok boyutlu bir kavram haline gelmesi ve bunun içerisinde insani kalkınma anlayışının ön plana çıkması kalkınma tanımının da daha geniş çerçevede ele alınmasına yol açmıştır.

Berber'e göre, bir ülkedeki üretim ve gelir artışının yanında o ülkenin sosyal, kültürel ve siyasal yapısında meydana gelen değişim süreçleri iktisadi kalkınma olarak değerlendirilir. Üretim artışı ve gelir artışı sayısal verileri içerdiği için kalkınmanın nicel yönünü oluştururken, ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel ve diğer alanları kapsayan yapısal dönüşüm veya değişim ise kalkınmanın nitel yönünü oluşturmaktadır. Kalkınma sadece maddi refahın ve yoksulluğun azaltılmasını değil, üretim aşamasındaki girdileri ve elde edilen çıktıların bileşiminin değiştirilmesi yönündeki aşamaları da kapsar. Dolayısıyla kalkınma toplumun ve bireylerin yaşam standartlarının mevcut haliyle korunması veya yükseltilmesi için daha etkin ve farklı yöntemlerle üretimde bulunmaya yönelik bir girişimdir. Bu girişim, reel olarak kişi başına düşen gelirdeki artışın yanında toplumun demografik karakteristiğini, ekonomik yapıyı ve teknolojik değişimi de esas almaktadır (Berber, 2006).

Gaspar'in tanımına göre kalkınma, bir milletin arzu ettiği ekonomik gelişme düzeyine erişebilmek gayesiyle milli ekonominin bütünüyle düzenlenmesi faaliyetidir. Daha geniş anlamıyla, bir toplumdaki ekonomik, toplumsal ve siyasal alana yönelik istenilen her türlü değişim ve gelişme kalkınma olarak tanımlamıştır. Tarihsel yönden kalkınmayı, az gelişmiş ülkelerdeki geçmişe dayalı büyük orandaki insani açıdan

acıların azaltılması ve maddi anlamda refah düzeyini artırmaya yönelik girişimlerin başlatılması olarak ifade etmiştir (Gasper, 1995 Akt. Doğan, 2011).

Amartya Sen kalkınmayı reel özgürlüklerin genişletilmesi süreci olarak tanımlamıştır. Sen, insan özgürlükleri üzerinde yoğunlaşmanın, sanayileşme, teknolojik gelişme, kişisel gelirlerin artması gibi dar kapsamlı bir kalkınma üzerine düşünmekten çok farklı olduğunu dile getirir. Sen, amaçların ve araçların birbirinden ayrılmasının çok önemli olduğuna vurgu yapar. Örneğin gelir artışı bir amaç değil, araçtır. Amaç temel özgürlüklerin genişletilmesidir. Toplum daha özgür hale getirmenin yolu ise baskıların, hoşgörüsüzlüğün, sosyal yoksunlukların ortadan kaldırılmasıdır (Kirmanoğlu, 2005).

Kaynak'ın kalkınma kavramına yönelik tanımlaması ise şu şekildedir: “Bir ülkenin üretim yapısının yüksek katma değerli ürünler üretecek biçimde dönüştürülmesi ve ortaya çıkan ürünün o toplumu oluşturan gelir grupları arasında adaletli bir şekilde dağıtılarak yaşam standartlarının (refah düzeyinin) yükseltilmesidir” (Kaynak, 2011).

Tüm bu tanımlar göz önünde tutulduğunda, kalkınma kavramının içeriğinin bugünkü şartlarda genişlediği görülmektedir. Bu çerçevede kalkınmanın yapısal değişimleri, teknolojik yenilikleri, sosyal, siyasal ve kurumsal anlamdaki yenilenme hareketlerini ve insanların yaşam koşullarındaki artan iyileşmeleri de dikkate aldığı konusunda ortak bir kanaatin olduğu söylenebilir.

1.2. İktisadi Büyümenin Tanımı

İktisadi büyüme kısaca kişi başına düşen reel milli gelirdeki sürekli artış olarak tanımlanabilir. Bu tanıma göre, reel kişi başına düşen gelirdeki artışın büyüme olarak ifade edilebilmesi, bu artışın geçici değil, sürekli olmasına bağlıdır (Ünsal, 2007). Bu nedenle iktisadi büyümeyi kısa dönemi kapsayan statik bir olgu olarak değil, uzun dönemi kapsayan dinamik bir olgu olarak değerlendirmemiz gerekmektedir. Burada sorun, söz konusu dönemin ne kadar bir süreyi alacağı sorunudur. İktisat bilimi ile ilgilenenlerden bir kısmı ekonomideki kısa dönemdeki (bir veya birkaç yıllık) değişiklikleri dikkate alırken, bir kısmı da uzun dönemde (on yıl, çeyrek asır veya yüzyılda) meydana gelen değişiklikler üzerinde durmaktadır. Dolayısıyla, iktisadi büyüme analizinde uzun dönem esas alınarak bu dönemdeki değişiklikler incelenmektedir. Hem ulusal refah düzeyi hem de ülkelerarası karşılaştırmalarda, büyüme yarışı uzun süreli bir “maraton” yarışına benzetilmektedir. Hızlı bir büyümeden

daha önemlisi, ortalama olarak çeyrek veya yarım yüzyılda %5 veya bir yüzyıl boyunca %3 gibi bir büyüme hızını istikrarlı bir şekilde sürdürebilmektir. Bu istikrarlı büyümeyi sürdürebilen ülkeler diğerlerine göre daha fazla zenginleşebilmektedirler (Tüylüoğlu, 2007).

Bir ülkenin iktisadi büyümesi iki yolla gerçekleşir. Birincisi, ekonomi eksik istihdam halinde iken, kaynakların daha verimli kullanılmasıyla iktisadi büyümenin gerçekleştirilmesidir. İkinci olarak, ekonomide tam istihdam halinde iken mevcut kaynaklara yenilerin eklenmesiyle iktisadi büyümenin gerçekleştirilmesidir. Bu anlamda iktisadi büyüme, nitelikten çok nicelik (sayısal) bakımından bir ölçüm olmaktadır (Kaynak, 2011).

1.3. İktisadi Kalkınma ve Büyüme İlişkisi

İktisadi kalkınma ve iktisadi büyüme kavramlarının genelde özdeş terimler olarak kullanıldığını görmekteyiz. Ancak bu iki kavramın birbirlerinden farklı anlamları bulunmaktadır. Kalkınma kavramı, büyümeye göre daha geniş kapsamlıdır. Kalkınma, gelişmemiş bir toplumda ekonomik yapının dönüştürülmesi ile birlikte sosyal, kültürel ve siyasal yapılardaki değişimleri de içerir. Dolayısıyla sadece kişi başına düşen milli gelirin artması ile değil aynı zamanda üretim faktörlerinin verimlilik ve miktarlarının değişmesi, sanayi sektörünün milli gelir ve ihracat içindeki paylarının artmasına ilişkin yapısal değişikliklerle de kalkınma ilgilidir. İktisadi büyüme olayında ise yapısal bir değişim zorunlu değildir. Büyüme niceliksel bakımından ortaya çıkmakta, üretimin ve kişi başına düşen reel gelirin artırılması faaliyetidir. Ancak, kişi başına gelir artarken, her zaman refah artar, bu aynı zamanda gelir dağılımını da düzeltir diye bir zorunluluk yoktur. Dünyada Kuveyt, Katar gibi petrol zengini ülkelerde kişi başına düşen milli gelir, gelişmiş ülkelerin seviyesine gelse bile yaşam standartları bakımından önemli farklılıklar vardır. Bu farklılıklar daha çok modernleşme ve gelir dağılımındaki adalet yönünden ortaya çıkar. Örneğin, bir ülkenin refah artışı ve kalkınması hakkında bilgi sahibi olabilmek için, mutlaka gelir dağılımına da bakılmalıdır. Bir ülkedeki reel gelir artışından nüfusun az bir kısmı yararlanıyor, çoğu kısmı yararlanamıyorsa o zaman nüfusun büyük bir oranının hayat standartlarında bir artış görülmeyecektir. Bu durumda, büyümeden bahsedilirken, kalkınmadan bahsedilemeyecektir. Yani kalkınma olayı gerçekleşmeden büyüme gerçekleşmiştir. (Kaynak, 2011). Ancak bu durum azgelişmiş ülkelerin istemeyecekleri bir olaydır. Bu ülkelerin amacı, kalkınmayı, diğer bir ifadeyle,

ekonomik büyümei gerçekleştirirken aynı zamanda sosyal, siyasi ve kültürel dönüşümü de gerçekleştirmektedir. Bu dönüşümü sağlamanın yolu ise, beşeri sermayeyi geliştirecek, bir başka deyişle, çalışan işçi başına verimliliği arttıracak teknolojik ve kurumsal değişmeleri yakalamakla olur. En az bunun kadar, büyüyen pastadan daha çok insanın pay almasıdır. Sonuçta ortaya çıkan gelir artışından eskiye göre daha çok insanın yararlanması yani refah düzeyinin yükseltilmesiyle gelir dağılımının iyileştirilmesidir. Yani büyüme olayında mevcut ekonomik yapı göz önünde tutulurken, kalkınmada mevcut ekonomik yapıya razı gösterilmemekte, bu yapının değiştirilmesi veya geliştirilmesi arzu edilmektedir. Bu nedenle, kalkınma olayında bir müdahale veya bir yönlendirmeden bahsedilirken, büyümede ise böyle bir müdahaleden bahsedilmez (Taban ve Kar, 2015).

Büyüme ve kalkınma arasındaki bu farklılıklara rağmen, bu iki kavramın birbirini etkileyen ve tamamlayan süreçler olduğu unutulmamalıdır. Kalkınma nasıl bir yapısal değişikliği içeriyorsa, büyümede de bu değişiklik vardır. Büyüme bir nevi kalkınmaya temel hazırlamaktadır. Örneğin büyüme olarak nitelendirilen nüfus artışı, üretim tekniklerinde ve ekonomik yapılarda yeniliklere gidilmesini zorunlu kılmaktadır. Aynı şekilde yapısal değişimler içermeyen kalkınma, büyümeyi belirli oranda sınırlandırabilecektir (İldırar, 2004).

1.4. İktisadi Kalkınmanın Azgelişmiş lkeler için nemi

Kalkınmanın azgelişmiş ülkeler için önemli hedef seçilmesi İkinci Dünya Savaşı sonrasına rastlar. Savaştan önce sömürge ülke konumunda bulunan birçok azgelişmiş lke, Savaştan sonra ulusal kurtuluş mücadelelerini vererek siyasi anlamda bağımsızlıklarını kazanmaya başlamaları, çok sayıda yeni ulus-devletin kurulmasına yol açmıştır. Bu ulus devletlerin kendilerinin ekonomik bakımdan azgelişmiş olduklarını fark etmeleri ile bu devletlerin kalkınmaya yönelik talepleri hızlanmış ve bu talep aynı kalmamış sürekli devam etmiştir (Thomas, 1984; Akt. Tüylüoğlu ve eştepe, 2008).

Buğn dünyada küreselleşmenin de etkisiyle eskisine göre daha fazla mal ve hizmet üretimi gerçekleştirilmektedir. Bu mal ve hizmet üretiminin yanında tüketim faaliyetlerinin de hız kazanması, tüm dünyada yaşam standartlarının yükseldiği anlamına gelir. Bu nedenle dünyada hızlanan bu kalkınma rekabetinden azgelişmiş ülkelerin geri durması beklenemez. İktisadi kalkınma ile birlikte ülkeler sadece daha fazla bir gelire sahip olmamaktadırlar, ayrıca iyi bir eğitim ve sağlık koşullarına ve bu

koşullara özgürce ulaşabilmeleri mümkün hale gelmektedir. Ayrıca insanı esas alan bir kalkınma anlayışının bir sonucudur ki, yoksulluk, işsizlik ve eşitsizliğin önüne de geçilmiş olmaktadır.

Kalkınma ile daha çok ve daha yüksek katma değerli ürünlerin üretilmesi, yaşam standartlarının yükseltilmesi, istihdam olanaklarının genişletilmesi ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi, küresel ortamda rekabet edebilmek ve iktisadi, siyasi, sosyal ve uluslararası ilişkiler bağlamında özgürlük düzeyinin yükseltilmesi sağlanmış olacaktır.

Özetlemek gerekirse kalkınmanın azgelişmiş ülkeler için önemi, sadece maddi yaşamın sürdürülmesi değildir, bunun yanında toplumun hedeflediği kültür bakımından yüksek bir noktaya ulaşılmasını sağlayacak bir sürecin ve sürekli bir yarışın olması halidir (Taban ve Kar, 2015).

1.4. Kalkınmışlık Göstergesi Olarak Kişi Başına Düşen Gelir

Kişi başına gelir ölçütü, ülkeler arasında kalkınmışlığın ölçülmesinde en çok kullanılan ölçütlerden birisidir. Ancak, kişi başına gelir ölçütünün kalkınmadaki başarıyı ölçmesinde yetersiz kaldığı bir gerçektir. Çünkü en başta kişi başına gelir ölçütü gelir dağılımıyla ilgili bir bilgi vermediği gibi yaşam kalitesiyle ilgili bir açıklamada da bulunmamaktadır. Bunun dışında üretimin hangi araçlarla ve hangi teknoloji kullanılarak gerçekleştirildiği ve ne tür malların üretildiği, üretilen malların kalite düzeyleri gibi konularda kişi başına gelir rakamlarına dayalı kalkınmışlığın ölçülmesinde bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır (Kaynak, 2011).

Kişi başına gelir ölçütünün gelişmekte olan ülkeler bakımından kullanılmasının doğurduğu bazı sakıncalar vardır. Bunlardan birincisi bazı kalemlerin milli gelir hesaplarına dahil edilmemesidir. Gelişmiş ülkelerde hemen hemen tüm üretilen mal ve hizmetler milli gelir hesaplarına girerken, azgelişmiş ülkelerde üretilen mal ve hizmetlerin büyük bir bölümü piyasaya çıkmamakta ve aileler üretilenleri kendi ihtiyaçları doğrultusunda kullandıkları için milli gelir hesaplarına sokulmazlar. Bu durum azgelişmiş ülkelerde milli gelirin olduğundan daha düşük çıkmasının nedenini oluşturur (Acar, 2002).

Özellikle azgelişmiş ülkelerde döviz kurlarında yaşanan dalgalanmalar, kişi başına düşen geliri gerçek değerinden düşük veya yüksek çıkmasına neden olmakta ve

bu açıdan bu ülkeler için bir sorun teşkil etmektedir. Dünya Bankası yıllık kur yerine üç yıllık kur ortalamasını alarak, bir nevi kurlardaki oynaklığın etkisini bir ölçüde gidermeye çalışmaktadır (Acar, 2002). Bu sorunun üstesinden gelmenin yolu her ülke için hesaplanan satınalma gücü paritesi (SGP) değerlerini kullanmaktır. Dolayısıyla bu parite değerlerine göre kişi başına gelir rakamlarının hesap edilmesi, gerek uluslararası karşılaştırmalarda gerekse o ülkenin gerçek refah düzeyi hakkında daha doğru bilgi verebilecektir.

Diğer taraftan, reel gelir endeksin hesaplanmasında hangi fiyat endeksinin kullanılacağı meselesi de tartışılması gereken bir konudur. Parasal gelir istatistiklerinin reel gelir istatistiklerine dönüştürülmesi koşunu sadece azgelişmiş ülkeleri değil gelişmiş ülkeleri de ilgilendiren bir konudur. Örneğin hangi yılın baz alınacağı, ürün kalitesindeki değişikliklerin milli gelir istatistiklerine nasıl yansıtılacağı ve hangi ağırlıklandırma sisteminin kullanılacağı gibi hususlar hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkeler için geçerli zorlukları oluşturur (Kaynak, 2011).

Bütün bu eksikliklerine rağmen, kişi başına gelir ölçütünün ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre bir sınıflandırma yapılmasında bir sakınca görülmemektedir. Dünya Bankası ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre sınıflandırılmasında kişi başına düşen gelir ölçütünü kullanmaktadır. Bu nedenle kişi başına gelir, ülkelerin kalkınmışlık seviyelerini belirleme de kullanılan genel bir ölçüttür.

1.5. İnsani Gelişme Endeksi

Yüksek bir gelir düzeyine ulaşılmış olması kalkınma için yeterli değildir. Kalkınma daha çok insani gelişmeyi içine alan yaşam kalitesi ile ilişkilendirilmekte ve sadece gelir düzeyini değil, sağlık, eğitim, iyi bir fiziksel çevre ve özgürlükler gibi alanları kapsayıcı özelliğe sahip bulunmaktadır (Kasliwal, 1995). Bu çerçevede ülkelerin kalkınma süreçlerindeki kat ettikleri süreç, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yayınlanan İnsani Gelişme Endeksi (İGE) ile ölçülmektedir. 1990 yılından itibaren her yıl yayınlanan bu raporlarda ülkelerarası gelişmişlik düzeyinin sadece kişi başına düşen milli gelirdeki artışla ölçülmesinin yanıltıcı olduğunu, milli gelir dışında sosyal faktörlerin de dikkate alınması gerektiği üzerinde durmuşlardır.

İGE, üç temel boyutta hesaplanmaktadır. Sağlık boyutunda doğumda yaşam beklentisi, eğitim boyutunda yetişkinlerin ortalama okul yılı ve okula başlama yaşındaki

çocukların beklenen okullaşma yıl göstergeleri dikkate alınırken, yaşam standardı boyutunda kişi başına düşen GSMH göstergesi kullanılmaktadır (UNDP, 2018).

İGE hesaplanmadan önce her bir ülke için yaşam beklentisi, eğitim ve gelir endeksleri hesaplanır. Her bir boyuta ilişkin göstergeleri 0 ile 1 arasındaki endekse dönüştürmek amacıyla minimum ve maksimum değerler belirlenir. Maksimum ve minimum değerler hesaplandıktan sonra her bir göstergeye ilişkin sağlık, gelir ve eğitim endeksleri hesaplanır. Sağlık, gelir ve eğitim endekslerinin geometrik ortalaması alınarak her bir ülkeye ait İGE hesaplanır.

Endeksin değeri 0 ile 1 arasında olup, değerinin 1'e yaklaşması insani gelişmenin çok iyi seviyede olduğunu gösterirken, 0'a yaklaşması ise insani gelişmenin iyi olmadığını, bu konuda ciddi sorunların olduğunu gösterir.

UNDP'nin yayınlamış olduğu İnsani Gelişme Raporu'na göre, İGE değerleri bakımından ülkeler çok yüksek, yüksek, orta ve düşük olmak üzere dört kategoriye ayrılmıştır (UNDP, 2018).

1. Çok Yüksek İnsani Gelişme (0.800 ve Yukarısı)
2. Yüksek İnsani Gelişme (0.700-0.799)
3. Orta İnsani Gelişme (0.550-0.699)
4. Düşük İnsani Gelişme (0.550'den aşağısı)

UNDP'nin 2018 yılı raporu 189 ülkeyi kapsamaktadır. İGE değerleri bakımından ilk üç sırayı alan ülkeler Norveç, İsviçre ve Avustralya'dır. Norveç'in İGE değeri 0.953'dür. Norveç'te doğumda yaşam beklentisi 82.3 yıl, ortalama okullaşma yılı 12.6, beklenen okullaşma yılı 17.9 ve SGP'ye göre kişi başına düşen GSMH 68,012 dolardır.

Türkiye 0.791 İGE değeriyle yüksek insani gelişme ülkeleri içerisinde yer almaktadır. Genel sıralamada 64. Sıradadır. Raporu göre, Türkiye'de doğumda yaşam beklentisi 76 yıl, ortalama okullaşma yılı 8 beklenen okullaşma yılı 15.2 ve SGP'ye göre kişi başına düşen GSMH 24,804 dolardır.

Rapora göre, çok düşük insani gelişmeye sahip olan ülkeler grubunda Çad, Güney Sudan, Orta Afrika Cumhuriyeti ve Nijer bulunmaktadır. En alt sırada yer alan Nijer'in İGE değeri 0.354, doğumda yaşam beklentisi 60.4 yıl, ortalama okullaşma yılı 2, beklenen okullaşma yılı 5.4 ve SGP'ye göre kişi başına düşen GSMH 906 dolardır.

Bölge itibariyle dünyada en düşük İGE endeks değerine 0.537 ile Sahra-altı Afrika'nın sahip olduğunu görmekteyiz. Bu bölgeyi 0.638 İGE değeri ile Güney Asya, Güney Asya'yı 0.699 İGE değeri ile Arap devletleri izlemektedir. Buna karşılık Avrupa & Orta Asya 0.733 ile bölgede en yüksek İGE değerine sahip konumundadır (UNDP, 2018).

UNDP'nin İnsani Gelişme Yaklaşımı, insani gelişmenin her aşaması için tüm insanlara sağlıklı ve uzun bir ömür, bilgi edinmek ve makul bir yaşam standardı olmak üzere üç temel seçenek sunmaktadır. Eğer bu olanaklardan yoksun kalınırsa, diğer fırsatlara erişilmesi mümkün olmayacaktır. Öte yandan, belirtilmesi gereken bir husus insani gelişmenin bu kadarla yetinilmemesi gerektiğidir. İnsani gelişmenin kapsamı çok geniştir. Bu kapsam, insanın çok değer verdiği tercihler, ekonomik, sosyal ve siyasal özgürlüklerden başlayıp yaratıcı ve üretken olabilme fırsatı yakalamaya, kendine saygı duyma ve insan haklarından yararlanmaya kadar uzanır (Kaynak, 2011).

1.6. Azgelişmiş Bölge Kavramı

Azgelişmiş yada geri kalmış bölgelere tüm ülkelerde rastlamak mümkün olup, bu bölgelerde ülkenin daha şanslı bölgelerinin sahip olduğu avantajları ve artan gelir seviyelerini yapısal değişimle ulaşamadıkları ve bu yolla kalkınma sürecine giremedikleri görülmektedir (Hoover ve Giarratani, 1985; Akt. Kara, 2013).

Azgelişmiş bölge genel olarak belli bir zamanda çeşitli sosyal ve ekonomik faktörler bakımından diğer bölgelerle ve özellikle tüm ülke bağlamında karşılaştırıldığında ekonomik avantajları olmayan bölge olarak tanımlanır (Ersungur, 2016). Bu bölgelerde sosyo-ekonomik göstergeler ülke ortalamasının altındadır. Şehirleşme oranı da ülke şehirleşme oranına göre düşük seviyededir. Ekonomide hakim sektör tarımdır ve tarımsal nüfus oranı ülke ortalamasından yüksektir. Kişi başına düşen gelir, ülke ortalamasının altında olup, adaletsiz bir gelir dağılımı söz konusudur. İstihdam imkânları sınırlı olduğundan işsizlik oranı ülke ortalamasının üzerindedir. Altyapı hizmetleri ülke geneline göre daha kötü durumdadır (Dinler, 2008).

Amerika'da yoksul kırsal kesim özelliklerine sahip bulunan Appalachia, New York eyaletinin doğusundaki dağlardan Missisipi'ye kadar uzanan yerler, Kanada ülkesinin doğu kısmının uç bölgeleri, İtalya'nın güney bölgesi, Norveç, İsveç ve Finlandiya'nın kuzey kısımları, Almanya'nın doğusundaki sınır bölgeleri ve

Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri, azgelişmiş bölge örneği olarak gösterilebilir (Kara, 2013).

Azgelişmiş bölgelerin belli başlı temel özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür (Ersungur, 2016).

1. Faktör verimliliği düşük, faktörlerin dağılımı dengesizdir.
2. Altyapı yatırımları yetersizdir.
3. Doğal çevre gelişmeye olanak tanımamaktadır.
4. Bölgelerarasındaki gelir dağılımındaki bozukluk göçe neden olmaktadır.
5. Yeterli sayıda bilim adamı yoktur.
6. Gelişmemiş basit bir teknoloji kullanılmaktadır.
7. Nüfus artış hızı yüksektir, ancak beslenme problemi vardır.
8. Eğitim ve sağlık imkânları yetersizdir.
9. Ekonomi tarıma dayalıdır.
10. Verimli topraklar az olup, kişi başına verimlilik düşük seviyededir.

1.7.Azgelişmiş Ülkelerin Özellikleri

1.7.1.Ekonomik özellikler

Azgelişmiş ülkelere özgü ekonomik yapının önemli unsurları, kişi başına gelirin düşük olması, yüksek tüketim harcamaları, düşük tasarruf ve yatırım oranları, eksik istihdam ve yüksek işsizlik oranları, dengesiz gelir dağılımı, tarımın öncü sektör olması, ihracatın tarım ve emek yoğun mallardan oluşması olarak sıralayabiliriz.

Kişi Başına Düşük Gelir: Kişi başına gelir ölçütü, azgelişmişliğin ölçülmesinde en çok kullanılan ölçütlerden birisidir. Bununla birlikte kişi başına gelir ölçütünün, kalkınmadaki başarıyı göstermekte ve azgelişmişlik olgusunun bütün yönlerini kapsamada yetersiz kaldığı bir gerçektir. Çünkü kişi başına düşen gelir ölçütünün gelir dağılımı bozukluklarını yansıtamadığı ve bazı yüksek gelir düzeyine sahip petrol ülkelerinin ise, azgelişmiş ülkelerin birçok özelliklerini taşıdıkları gözlenmektedir. Ayrıca döviz kurlarındaki dalgalanmalardan dolayı kişi başına düşen gelir ölçütü, ülkenin gerçek satın alma gücünün belirlenmesinde bazı sakıncaları beraberinde getirmektedir. Bütün bu eksikliklerine rağmen, kişi başına düşen gelir ölçütünün,

Ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre sınıflandırılmasında genel bir kriter olarak kullanılmasında bir sakınca görülmemektedir.

Dünya Bankası lke sınıflandırmasında temel kriter olarak kişi başına düşen gelir ltn kullanmaktadır. Buna göre, kişi başına düşen GSMH 1.025\$ ve altı olan ülkeler “düşük gelir” grubunda yer alırken, kişi başına geliri 1.025\$’dan fazla 3.995\$’dan az olan ülkeler “alt orta gelir” grubunda, 3.996\$ ile 12.375\$ arası olan ülkeler “st orta gelir” grubunda ve 12.376\$ ve üzeri olan ülkeler ise “yüksek gelir” grubunu oluşturmaktadır (<https://datatopics.worldbank.org>, 03.12.2019).

Türkiye 2018 yılı itibariyle kişi başına 10.380\$ GSMH ile üst orta gelirli ülkeler sınıfında yer almaktadır.

Dünyadaki bölge ve gelir gruplarına göre dolar cinsinden kişi başına GSMH değerleri Tablo 1.1’de sunulmaktadır.

Tablo 1.1. Bölge ve Gelir Gruplarına Göre Kişi Başına GSMH Değerleri (2018)
(\$)Bölge ve Gelir Gruplarına Göre Kişi Başına GSMH Değerleri (2018) (\$)

Avrupa Birliği	35,309
Doğu Asya & Pasifik	10,977
Latin Amerika & Karayip	8,700
Orta Doğu & Kuzey Afrika	7,652
Güney Asya	1,925
Sahra-Altı Afrika	1,507
Düşük Gelirli Ülkeler	790
Orta Gelirli Ülkeler	5,340
Yüksek Gelirli Ülkeler	44,146
Dünya	11,097

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2019.

Tablo 1.1’de düşük gelire sahip ülkelerin kişi başına GSMH değerlerinin yüksek gelirli ülkelerin gelirlerine göre oldukça düşük olduğu görülmektedir. 2018 yılında düşük gelirli ülkelerin sahip oldukları kişi başına ortalama GSMH 790\$ iken, bu rakam yüksek gelirli ülkelere 44.196\$’dır. Buna göre, yüksek gelirli ülkelerin ortalama kişi başı GSMH değerleri düşük gelirli ülkelere göre yaklaşık 56 kat daha fazladır. Bu, az gelişmiş ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasında refah düzeyi açısından önemli sayılabilecek bir farktır. Bölge itibariyle en düşük gelire sahip ülkeler Güney Asya ile Sahra- Altı Afrika’da yer almaktadır. Güney Asya bölgesinde kişi başına ortalama GSMH 1.925\$ iken, Sahra- Altı Afrika’da ise 1.507\$’dır.

Düşük gelir, geri kalmışlığın bir göstergesi olması yanında, az gelişmişliğin en önemli sebeplerinden birisidir. Kişi başına düşen gelirin azlığı tasarruf oranlarını da olumsuz etkilerken, yani az gelişmiş ülkelere tasarruftan dolayı yatırım oranlarının düşük olması da, gelirlerin düşük olmasına yol açmaktadır. Bu nedenle az gelişmiş ülkeler tam bir kısır döngünün içerisinde bulunmaktadır (Kaplan ve Taşdemir, 2008).

Gelir Dağılımında Dengesizlik: Kişi başına düşen gelir rakamı, basit bir ortalama ibaret olduğu için, gelir dağılımını doğru bir biçimde yansıtmamaktadır.

Dolayısıyla bir ülkenin refah düzeyinin ölçümünde sağlıklı bir gösterge değildir (Han ve Kaya, 2013: 13). Eğer bir ülkede gelir dağılımında eşitlik söz konusu ise, o zaman kişi başına düşen geliri sağlıklı bir gösterge olarak değerlendirebiliriz. Ancak doğrusunu söylemek gerekirse gelişmiş ülkelerde bile gelir dağılımında mutlak adaletin sağlanmadığı bilinen bir gerçektir. Azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde gelir dağılımındaki adaletsizliğin gelişmiş oranlara göre daha fazla olduğu görülmektedir.

Bir ülkenin gelir dağılımını ölçülmesinde en çok kullanılan yöntem Gini katsayısıdır¹. Gini katsayıları, azgelişmiş ülkelerdeki gelir dağılımındaki eşitsizliğin gelişmiş ülkelere göre yüksek olduğunu gösterir. Örneğin Gelir dağılımında en fazla dengesizliğin olduğu ülke 63.1 Gini katsayısı ile Güney Afrika'dır. Yine Zambiya ve Haiti gibi ülkelerde gelir adaletsizliğin en çok yaşandığı ülkelerdir. Öte yandan, gelişmiş ülkelerde ise genellikle gelirin daha adil dağıtıldığını görmekteyiz. Örneğin İsveç'te Gini katsayısı 24.9 ve Norveç'te 26.8'dir. Ancak, bir ülkenin gelişmişlik düzeyi ile gelir dağılımı adaleti arasında doğrudan bir ilişki kurulması da hatalıdır. Örneğin, zengin bir ülke olan ABD'de Gini katsayısı 45'dir. Bu değer ile ABD gelişmiş ülkeler içerisinde gelir dağılımında adaletsizliğin yaşandığı bir ülke konumundadır.

¹ Teknik olarak 0 ile 1 arasında bir değer olup, Dünya Bankası bu katsayıyı endekse çevirerek (100 ile çarparak) kullanmaktadır. Gini katsayısının 0 olması bir ülkede herkes aynı geliri elde ediyor anlamı taşırken, katsayının 100 olması ise, tüm geliri bir kişi elde ediyor anlamına gelir. Yani 0 değeri tam eşitlik durumunu 100 değeri ise tam eşitsizlik durumunu gösterir.

Tablo 1.2’de seçilmiş çeşitli ülkelere ait gelir Gini katsayı değerlerini göstermektedir.

Tablo1.2.Seçilmiş Ülkelerde Gini Katsayıları

İsveç	24,9
Norveç	26,8
Almanya	27
Fransa	29,3
Hollanda	30,3
Pakistan	30,7
Mısır	31,8
Kırgızistan	33,4
Nijer	34
Yemen	37,9
Tunus	40
Türkiye	40,2
Burundi	42,4
ABD	45
Meksika	48,2
Zambiya	57,5
Haiti	60,8
Güney Afrika	62,5

Kaynak: <http://worldpopulationreview.com>, 07.12.2019.

Az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde gelir dağılımındaki adaletsizlik yatırımlar üzerinde olumsuz etkileri bulunmaktadır. Söz konusu ülkelerde böyle bir durumun yaşanması hiç kuşkusuz ekonomik büyümeyi de olumsuz etkilemektedir. Ayrıca gelir dağılımındaki adaletsizlik, beşeri sermayenin kalitesini azaltacaktır. Bu durum işgücü verimliliğinin azalmasına ve sonuçta ekonomik büyümenin istenilen düzeyde gerçekleşmesini engelleyecektir.

Yüksek Tüketim Harcamaları: Azgelişmiş ülkelerde gelir dağılımındaki bozukluk özel tüketim harcamalarına da yansır. Bu ülkelerde tüketiciler gelirlerinin önemli bir bölümünü gıda maddelerine ayırmaktadırlar (Han ve Kaya, 2013).

Tablo 1.3.'de gelir düzeyleri ve bölgelere göre hanehalkı tüketim harcamalarının GSYH içindeki payları yer almaktadır.

Tablo 1.3.Hanehalkı Tüketim Harcamalarının GSYH İçindeki Payları (2018) (%).

Avrupa Birliği	55,7
Doğu Asya & Pasifik	49,1
Latin Amerika & Karayip	65,0
Orta Doğu & Kuzey Afrika	49,5
Güney Asya	62,7
Sahra-Altı Afrika	67,8
Düşük Gelirli Ülkeler	74,5
Orta Gelirli Ülkeler	54,4
Yüksek Gelirli Ülkeler	59,2
Dünya	57,9

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2019.

Tablodan görüldüğü gibi düşük gelire sahip azgelişmiş ülkelerde tüketim harcamalarının GSYH içindeki payları, diğer gelir gruplarına göre oldukça yüksektir. Bu oran düşük gelirli ülkelerde %74,5 iken, yüksek gelirli ülkelerde ortalama %59,2'dir.

Bölgeler itibariyle en yüksek tüketim harcamalarının meydana geldiği bölgeler %67,8'lik oran ile Sahra-Altı Afrika ve %65'lik oranla Latin Amerika & Karayip'tir. Avrupa Birliğine üye ülkelerde tüketim harcamalarının GSYH içindeki payı %55,7'dir. Bu oran Türkiye'de %57,6 olarak gerçekleşmiş olup, dünya ortalamasına (%57,9) çok yakındır.

Düşük Tasarruf ve Yatırım Oranları: Azgelişmiş ülkelerde tasarruf oranlarının düşüklüğü özel tüketim harcamalarının yüksek olmasından

kaynaklanmaktadır. Dengesiz bir tasarruf dağılımı ve toplumun büyük bir kesiminin tasarrufta bulunamaması, bu ülkelerin önemli özelliğidir. Azgelişmiş ülkelerde tasarrufların düşüklüğü yanında bu fonların çoğunun gösteriş yada geleneksel amaçlı tüketime yöneldiği görülmektedir. Bu ülkelerde düşük tasarruf oranları, yatırım oranlarının da düşük olmasına yol açmaktadır. Bir ülkede sermaye birikiminin kaynağını net yatırımların oluşturduğu düşünüldüğünde, azgelişmiş ülkelerdeki sermaye birikiminin yetersizliği daha iyi anlaşılmaktadır.

Tablo 1.4’de bölge ve gelir grupları itibariyle toplam tasarrufların ve sabit sermaye yatırımlarının GSYH içindeki payları gösterilmektedir.

Tablo.1.4.Toplam Yurtiçi Tasarruf ve Toplam Sabit SermayeYatırımlarının GSYH İçindeki Payları (2018)

	Tasarruf (%)	Yatırım (%)
Avrupa Birliği	24,1	21,0
Doğu Asya & Pasifik	34,7	32,2
Latin Amerika & Karayip	18,8	18,9
Orta Doğu & Kuzey Afrika	32,1	28,9
Güney Asya	26,3	29,7
Sahra-Altı Afrika	19,0	20,6
Düşük Gelirli Ülkeler	14,9	28,0
Orta Gelirli Ülkeler	30,9	30,5
Yüksek Gelirli Ülkeler	23,1	21,8
Dünya	25,3	24,3

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2019.

Tablo 1.4’e bakıldığında en düşük tasarruf oranlarına sahip ülkeler düşük gelirli ülkelerin olduğu görülmektedir. Bu ülkelerde ortalama tasarruf eğilimi %14,9’dur. Buna karşılık, Tablo 1.4’deki verilerden orta düzey gelire sahip ülkelerin %30,9’luk oranla en yüksek tasarruf olanlarına sahip olduklarını görmekteyiz. Yüksek gelirli ülkelerin tasarruf oranları orta gelir düzeyine sahip ülkelere göre daha düşük olup, bu oran % 23,1’dir. Gelişmekte olan ülkelerin yer aldığı bölge itibariyle en yüksek tasarruf oranı Doğu Asya & Pasifik (%34,7) ve Orta Doğu & Kuzey Afrika (%32,1)’da

gerçekleşmiştir. Sahra-Altı Afrika ise %19'luk oranla en düşük tasarruf oranının olduğu bölgedir. Avrupa Birliği ülkelerinde ise tasarruf oranı %24,1'dir.

Öte yandan düşük gelir düzeyine sahip ülkelerde GSYH içerisinde yatırımların tasarruflara göre daha büyük bir paya sahip oldukları görülmektedir. Bu ülkelerde yatırımların GSYH içindeki payı %28 civarındadır. Sahra-Altı Afrika bölgesinde ise bu oran %20,6'dır.

Özellikle düşük gelir düzeyine sahip ülkelerde yatırımların tasarruflardan büyük olması, bu ülkeleri cari açık sorunu ve bunun akabinde diğer ekonomik problemlerle karşı karşıya bırakabilmektedir. Çünkü bu ülkelerin yatırımlarını finanse edecek yeterli iç finansman kaynağının olmaması, bu ülkeleri ister istemez dış tasarruflara yöneltmekte ve bu durumda cari açık sorununu beraberinde getirmektedir. Diğer taraftan en yüksek yatırım oranına sahip ülkeler tasarruflarda olduğu gibi orta düzey gelire sahip ülkelerdir. Bu ülkelerde yatırımlar GSYH içinde %30,5'lik bir paya sahiptir. Bölge itibarıyla Doğu Asya & Pasifik yatırımların en çok gerçekleştiği bölge olmuştur.

Türkiye'de ise yurtiçi tasarrufların GSYH içindeki payı %28,0 iken, toplam sabit sermaye yatırımlarının payı %29,2 olarak gerçekleşmiştir.

Eksik İstihdam ve Yüksek İşsizlik Oranları: Eksik istihdam ve buna bağlı yüksek işsizlik az gelişmiş ülkelerin en önemli ekonomik problemlerinden birini oluşturmaktadır. Tablo 1.5'e göre, istihdam oranlarının en düşük olduğu bölge %42,6'lık oranla Orta Doğu & Kuzey Afrika'dır. Buna bağlı olarak da işsizlik oranları %10,7 gibi yüksek bir seviyededir. Buna karşılık, Doğu Asya & Pasifik bölgesi istihdam oranlarının en yüksek olduğu bölgeyi oluşturmaktadır. Bu çerçevede işsizlik de bu bölgede %3,7'le en düşük orandadır. Yüksek gelirli ülkelerde istihdam oranı %57,4 iken, işsizlik oranları %5,6'dır. Avrupa Birliğine üye ülkelerde ise %54,2'lik istihdam oranına karşılık, %6,2 oranında bir işsizlik mevcuttur.

Tablo .1.5.İstihdam ve İşsizlik Oranları (2018)

	İstihdam (15 Yaş ve Üzeri Nüfus İçindeki Payı (%)	İşsizlik Oranları (%)
Avrupa Birliği	54,2	6,8
Doğu Asya & Pasifik	66,1	3,7
Latin Amerika & Karayip	57,5	8,4
Orta Doğu & Kuzey Afrika	42,6	10,7
Güney Asya	45,8	5,2
Sahra-Altı Afrika	-	-
Düşük Gelirli Ülkeler	-	-
Orta Gelirli Ülkeler	62,4	4,5
Yüksek Gelirli Ülkeler	57,4	5,6
Dünya	47,4	10,9

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2019.

Türkiye’yi gelişmiş ülkelerle karşılaştırdığımızda istihdam oranlarının düşük ve işsizlik oranlarının ise yüksek olduğunu görmekteyiz. Türkiye’de %47,4’lük istihdam oranına karşılık işsizlik oranları %10,7 seviyesindedir.

Az gelişmiş ülkelerde nüfus hızlı bir şekilde artarken, iş olanaklarının yeteri kadar artmayışı, işsizliğin temel nedenidir. İş olanaklarının artırılması ise, hiç kuşkusuz yatırımlarla ilişkilidir. Bu nedenle bu ülkelerde işsizliğin azaltılması yatırımların artırılmasına bağlıdır. Öte yandan, işsizlik sorununun yanında az gelişmiş ülkelerde geleneksel üretim yöntemlerinin kullanımı ve yetersiz eğitim düzeyine paralel olarak mevcut işgücünün kalifiyeden uzak olması ayrı bir sorun oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu ülkelerde beyaz yakalılar olarak tanımlanan, diğer bir ifadeyle beyin gücü olarak ifade edilen nitelikli işgücü sayısı gelişmiş ülkelere oranla çok düşüktür.

Az gelişmiş ülkelerde tarım kesiminde yaşanan verim düşüklüğüne bağlı olarak yüksek oranda gizli işsizlik vardır. Bu ülkelerde gizli işsizliğin yanında gelişme sürecine paralel olarak kırsal kesimden şehirlere olan göç hareketliliği, kentsel alanlardaki işsizlik oranını önemli oranda artırmaktadır. Ayrıca, az gelişmiş ülkelerde sanayide yeterince istihdam sağlanamadığı için, işsiz kitle hizmet kesiminde çalışır. Bir bakıma

gizli işsizler ordusuna katılan bu kitle, verimliliğin çok düşük olduğu işlerde çalışırlar. Buna karşılık, gelişmiş ülkelerde hizmet kesiminin verimliliği ise oldukça yüksektir.

Tarımın Öncü Sektör Olması: Tarım, azgelişmiş ülkelerin en önemli sektörünü oluşturur. Tarım sektörü, üretim, istihdam ve ihracat açısından bu ülkelerde önemli bir yere sahiptir. Azgelişmiş ülkelerin çoğunda toprak başına nüfusun fazlalığı, geri teknoloji kullanımı, düşük tasarruf ve buna bağlı düşük yatırım oranları bu ülkelerde verim düşüklüğüne sebep olmaktadır.

Azgelişmiş ülkelerde köylüler genelde kendi tüketimleri için üretim yaparlarken, gelişmiş ülkelerde tarımla uğraşanlar genelde profesyonel işletmeciler olup, daha çok yatırım faaliyetinde bulunurlar. Ayrıca azgelişmiş ülkelerde batıda olduğu gibi büyük üretim çiftlikleri yoktur. Üretim genelde topraksız köylüler, yarıcılar veya ortakçılar tarafından küçük çiftliklerde yapılır. Bu ülkelerde geleneksel feodal yapı egemenliğini korumaktadır (Berber, 2006).

Tablo 1.6 GSYH'nin sektörel dağılımı bölge ve gelir grupları itibariyle göstermektedir. Tablodan görüldüğü gibi tarım sektörünün GSYH içerisindeki payı düşük gelir grubuna ait ülkelerde ortalama %25,8'dir. Ülkenin gelişmişlik seviyesi arttıkça bu oran düşmektedir. Orta gelire sahip ülkelerde bu oran ortalama %7,8 iken, yüksek gelirli ülkelerde ortalama %1,3 düzeyindedir. Bölge olarak Avrupa Birliği ülkelerinde tarım sektörünün GSYH içindeki payı %1,4 ile en düşük seviyededir.

Tablo 1.6. GSYH'nin Sektörel Dağılımı (2018)

	Tarım (%)	Sanayi (%)	Hizmetler (%)
Avrupa Birliği	1,4	25,5	73,1
Doğu Asya & Pasifik	4,7	33,9	61,4
Latin Amerika & Karayip	4,6	24,2	71,2
Orta Doğu & Kuzey Afrika	5,1	39,2	55,7
Güney Asya	15,1	26,2	58,7
Sahra-Altı Afrika	15,2	24,1	60,7
Düşük Gelirli Ülkeler	25,8	24,9	49,3
Orta Gelirli Ülkeler	7,8	32,3	59,9
Yüksek Gelirli Ülkeler	1,3	22,8	75,9
Dünya	3,4	25,5	71,1

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2019

Tablo 1.6'de sanayinin GSYH içerisindeki payı incelendiğinde, az gelişmiş ülkelerin sahip oldukları oranların (%25,8), gelişmiş ülke oranlarından (%22,8) daha fazla olduğu görülmektedir. Bunun nedeni, az gelişmiş ülkelerin sanayilerinin daha çok emek yoğun mallardan oluşmasından kaynaklanmaktadır. Buna karşılık, gelişmiş ülkelerin sanayi yapısı ise daha çok sermaye ve teknoloji yoğun yapıya dayanır. Sermaye ve teknoloji yoğun sektörlerde verimliliğin, emek yoğun sektörlerde oranla daha yüksek olduğu dikkate alındığında, az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelerdeki kalkınmışlık seviyesini yakalayabilmeleri için tarım-sanayi dönüşümünün yanında emek yoğun-teknoloji yoğun sanayi malı dönüşümünü de gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Zira ikincisinin büyümeye katkısı daha da yüksek olacaktır.

Hizmetler sektörü bakımından ise, yüksek gelirli ülke gruplarında bu sektörün GSYH içindeki payı ortalama olarak %75,9'dur. Ancak bu oran, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere daha düşük seviyelerdedir. Orta gelirli ülkelere bu oran %59,9 iken, düşük gelirli ülkelere 49,3'tür. Bölgesel olarak da hizmetler sektörünün en ağırlık olduğu yerin Avrupa Birliği (73,1) olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Türkiye'de tarımın GSYH içindeki payı %5,8, sanayinin payı %29,4 ve hizmetler sektörünün payı ise %64,8 olarak gerçekleşmiştir.

Tarımın milli gelir içindeki payı az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde son yıllarda azalma eğilimindedir. Ancak gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında tarımın milli gelir içindeki payının hala yüksek seviyelerini korumaktadır. Hiç kuşkusuz bu ülkelerde ekonomik büyüme ve kalkınmaya paralel olarak tarım sektörünün milli gelir ve istihdamdaki payı giderek azalırken, sanayi ve hizmetler kesiminin paylarında ise bir artış görülecektir.

İhracatın Tarım ve Emek Yoğun Mallardan Oluşması: Az gelişmiş ülkelerin çoğunda dış ticaret milli gelirin çok küçük bir kısmını oluşturur. Bu ülkelerin yapmış oldukları ihracatlarının önemli bir kısmı tarım ve emek yoğun mallardan oluşmasına karşın, ithal edilen malların çoğu sanayi mallarından oluşmaktadır.

Tablo 1.7’den görüldüğü gibi düşük gelire sahip ülkelerin ihracatlarında, tarım ürünleri ihracatının toplam mal ihracatı içindeki payı yaklaşık %10 ile önemli bir paya sahiptir. Oysa yüksek gelire sahip ülkelerde tarım ürünlerinde ihracatın payı %1,5 seviyesinde iken, yüksek teknoloji ihracatının payı %18,7’dir.

Az gelişmiş ülkeler ihraç etmiş olduğu sanayi ürünleri kompozisyonu açısından istenilen düzeye gelememişlerdir. Çünkü bu ülkelerin sanayi ürün ihracatının büyük bölümünü hazır giyim, tekstil gibi emek yoğun ve katma değeri düşük mallar oluşturmaktadır (Kaplan ve Taşdemir, 2008).

Bölge itibarıyla Latin Amerika & Karayip ve Sahra Altı Afrika ülkelerinde ortalama olarak tarım ürünleri ihracatının toplam mal ihracatındaki payları dünyadaki diğer bölgelere göre daha yüksek bir orana sahiptir. Sahra Altı Afrika’da toplam mal ihracatı içinde tarımsal ürün ihracatının payı %3,1 iken, Latin Amerika & Karayip’te bu oran %2,7’dir.

Tablo 1. 7. Tarım, Sanayi ve Yüksek Teknoloji İhracatı (2018)

Ülke Grupları	Tarım Ürünleri İhracatı (Toplam Mal İhracatı İçindeki Pay, %)	İmalat Sanayi Ürünleri İhracatı (Toplam Mal İhracatı İçindeki Pay, %)	Yüksek Teknoloji Ürünleri İhracatı (İmalat Sanayi İhracatı İçindeki Pay, %)
Avrupa Birliği	1,4	78,6	16,2
Doğu Asya & Pasifik	1,0	82,9	31,1
Latin Amerika & Karayip	2,7	47,3	14,3
Orta Doğu & Kuzey Afrika	0,3	23,0	8,0
Güney Asya	1,3	70,0	8,7
Sahra-Altı Afrika	3,1	26,8	4,4
Düşük Gelirli Ülkeler	9,9	54,3	5,0
Orta Gelirli Ülkeler	1,4	64,7	21,4
Yüksek Gelirli Ülkeler	1,5	70,4	18,7
Dünya	0,5	80,9	2,3

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2019.

Not: Düşük gelirli ülkelere ait veri 2007 yılını içerir.

Orta gelire sahip ülkelerde tarım ürünleri ihracatının payı %1,4, imalat sanayi ürünleri ihracatının payı %64,7 iken, yüksek teknoloji ihracatının payı ise %21,4'le diğer gelir grupları içerisinde en yüksek orandır. Bölge itibariyle Doğu Asya & Pasifik ülkelerinde yüksek teknoloji ihracatının toplam imalat sanayi içindeki payı %32,1'lik oranla çok yüksek seviyede gerçekleşmiştir. Orta gelire sahip konumunda olan Türkiye'nin ise yüksek teknoloji ihracatının imalat sanayi ihracatı payı %2,3 oranla düşük seviyededir.

Az gelişmiş ülkelerin ihracatlarının tarıma dayalı olması dış ticaret hadlerinin bu ülkeler aleyhine gelişmesine neden olması, bu ülkelerin kalkınma çabalarının önünde bir engel oluşturmaktadır. Ayrıca serbest ticaret ortamında az gelişmiş ülkelerin ihracat fiyatlarının ve kazançlarının dalgalanması göstermesi de bu ülkelerin kalkınmalarını olumsuz etkileyen bir diğer faktördür. Dolayısıyla az gelişmiş ülkelere önerilen

kalkınma stratejilerinde ithal ikameci bir sanayileşme modeli önerilmektedir (Kaplan ve Taşdemir, 2008).

1.7.2.Demografik Özellikler

Hızlı nüfus artışı, yetersiz sağlık harcamaları, ortalama ömrün kısa olması, yüksek bebek ve çocuk ölüm oranları ve nüfusun önemli bir kısmının kırsal kesimde yaşaması az gelişmiş ülkelerin demografik özellikleridir (Taban ve Kar, 2015).

Tablo 1.8. Demografik Göstergeler

Ülke Grupları	Nüfus artış hızı (%) 2018	Doğumda Yaşam Beklentisi (yıl) 2017	Kamu Sağlık Harcamalarını n GSYH İçindeki Payı (%) 2016	5 yaş altı Çocuk Ölüm Oranı (Her bin canlı doğum başına) 2018	Kentsel Nüfusun Toplam Nüfus İçindeki Payı (%) 2018
Avrupa Birliği	0,2	81,0	7,9	4,0	75,7
DoğuAsya &Pasifik	0,6	75,9	15,0	43	59,1
Latin Amerika & Karayip	0,9	75,3	4,1	16,4	80,6
Orta Doğu & Kuzey Afrika	1,7	73,9	3,3	21,9	65,4
Güney Asya	1,2	69,2	0,9	42,1	34
Sahra-Altı Afrika	2,7	60,9	1,8	77,5	40,2
Düşük Gelirli Ülkeler	2,6	63,4	1,3	68,1	32,6
Orta Gelirli Ülkeler	1,1	71,7	2,8	35,8	52,5
Yüksek Gelirli Ülkeler	0,5	80,7	10,1	5,0	81,3
Dünya	1,1	72,4	38,6	46	55,3

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2019.

Az gelişmiş ülkelerde doğum oranlarının çok yüksek düzeylerde gerçekleşmesi, hızlı nüfus artışının temel nedenini oluşturur (Han ve Kaya, 2013). Düşük gelire sahip ülkelerde ortalama yıllık nüfus artış hızı %2,6 seviyesindedir. Bölge itibarıyla de

dünyanın en az gelişmiş bölgesi olan Sahra-Altı Afrika’da nüfus artış hızının %2,7 olduğu görülmektedir. Buna karşılık, ülke bazında gelirdeki artışa paralel olarak nüfus artış hızı yavaşlamaktadır. Örneğin orta gelirli ülkelerde nüfus artış hızı %1,1 iken, yüksek gelirli ülkelerde %0,5 seviyesindedir. Avrupa Birliği %0,2 nüfus artış hızıyla dünyada en düşük nüfus artış hızının yaşandığı bölgedir. Avrupa Birliğinden sonra dünyada en az nüfus artış hızının yaşandığı diğer bölge Doğu Asya & Pasifik bölgesidir (Tablo 1.8).

Sağlık harcamalarının yetersizliği, az gelişmiş ülkelere özgü bir diğer demografik göstergedir. Sağlık harcamaları kişinin yaşam süresini etkileyebilecek önemli bir faktördür. Bu göstergeden hareketle, az gelişmiş ülkelerin ortak özelliklerinden birisinin de beslenme ve sağlık şartlarının yetersizliği oluşturur. Bu ülkelerde sağlık harcamalarının kısıtlı olması, sağlık konusundaki yetersizliklerin ana unsurudur. Düşük gelirli ülkelerde kamu sağlık harcamalarının GSYH içindeki payı %1,3, orta gelirli ülkelerde ise bu oran %2,8’dir. Oysa yüksek gelire sahip ülkelerde sağlık harcamalarının GSYH içindeki payı %10’lar civarındadır.

Sağlık harcamaları, doğumda yaşam beklentisi ile bebek ve çocuk ölüm oranlarını doğrudan etkileyen önemli bir demografik göstergedir. Sağlık harcamaları arttıkça doğumda yaşam beklentisi genel olarak artarken, bebek ve çocuk ölüm oranlarında ise bir azalma olmaktadır. Örneğin Tablo 1.8’den görüldüğü gibi, sağlık harcamalarının çok az olduğu düşük gelirli ülkelerde, ortalama yaşam beklentisi 63.4 yıl iken, sağlık harcamalarının yüksek olduğu yüksek gelirli ülkelerde ise ortalama yaşam beklentisi 80.7 yıldır. Bölge itibarıyla en fazla ortalama yaşam beklentisi 81 yıl ile Avrupa Birliği ülkelerindedir. Konuyu bebek ve çocuk ölüm oranları açısından değerlendirdiğimizde düşük gelir grubundaki ülkelerde ortalama olarak 5 yaş altı her bin çocuktan 68,1’i ölürken, Sahra Altı Afrika’da bu rakam binde 77,5 gibi yüksek seviyededir. Buna karşılık yüksek gelire sahip ülkelerde sağlık harcamalarına verilen önem sayesinde çocuk ölüm oranları binde 5’le en düşük seviyededir. Hatta bu rakam Avrupa Birliğine üye ülkelerde ortalama binde 4’dür.

Son olarak kentte yaşayan nüfusun sayıca azlığı az gelişmiş ülkelere özgü bir diğer demografik özelliktir. Tablo 1.8’den, düşük gelirli ülkelerde kent yaşamını sürdürenlerin ortalama olarak nüfusun %32,6’sını oluşturduğunu, buna karşılık, yüksek gelirli ülkeler grubunda ise bu oranın %81,3’e çıktığı görülmektedir. Yani, kırsal

kesimde yaşıyan nüfus, azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde önemli bir orana sahiptir. Ancak, kırsal kesimde nüfusun aşırı kalabalık olması, kırsaldan kente hızlı göç hareketliliğine neden olmaktadır. Bunun sonucunda az gelişmiş ülkeler çarpık kentleşme ve yetersiz barınma koşulları ile karşı karşıya kalmaktadırlar.

1.7.3.Sosyal özellikler

Eğitim seviyesinin düşüklüğü, geleneksel toplum yapısı, toplum içerisinde kadınların ikinci plana itilmeleri, çalışanların çoğunun çocuklardan oluşması ve orta sınıf tabakanın neredeyse hiç olmaması bu ülkelere ait sosyal özellikleri oluşturur (Han ve Kaya, 2013).

Bir ülkenin gelişmişlik düzeyi ile o ülkenin okuryazarlık oranı arasında bir ilişki söz konusudur. Gelişmişlik düzeyi arttıkça, okuryazarlık oranı da yükselmektedir. Buna göre, yüksek gelire sahip ülkelerde 15 ve yukarı yaş yetişkin nüfusun neredeyse tamamı okuma yazma bilmektedir. Avrupa Birliği ve yüksek gelire sahip ülkelerde okuryazarlık oranı neredeyse %100'e yakındır. Orta gelir grubundaki ülkelerde bu oran %86,1, düşük gelire sahip azgelişmiş ülkelerde ise %63,2'dir. Öte yandan azgelişmiş ülkelerde yetişkin kadınların okuma yazma oranları gelişmiş ülkelere göre çok düşük kalmaktadır. Düşük gelir grubundaki yetişkin kadınların ancak ortalama %55,6'sı okuma yazma bilmektedir. Bölge itibariyle de Güney Asya (%63,7) ve Sahra Altı Afrika (58,8) kadın yetişkin okuryazarlığın en düşük olduğu yerlerdir. Buna karşılık, bir ülkede gelir düzeyinin yükselmesi, o ülkede yetişkin kadınların okuryazarlığını da yükseltmektedir.

Okullaşma oranları açısından değerlendirdiğimizde gelişmiş ülkelerde gerek ortaokul gerekse yükseköğretim okullaşma oranları azgelişmiş ülkelere göre çok daha iyi durumdadır. Örneğin Tablo 1.9'dan görüleceği üzere ortaöğretim okullaşma oranları yüksek gelire sahip ülkelerde ve Avrupa Birliği ülkelerinde %100'ün üzerindedir. Yükseköğretim okullaşma oranları yüksek gelirli ülkelerde %75,1 seviyesinde iken, Avrupa Birliği ülkelerinde yaklaşık %70'dir. Buna karşılık düşük gelirli ülkelerde ortaöğretim ve yükseköğretim okullaşma oranları çok düşük seviyedir. Bu oran ortaöğretimde %41,2, yükseköğretimde ise %8,9'dur. En fakir bölge konumunda olan Sahra-altı Afrika'da ise ortaöğretim okullaşma oranı %43,4, yükseköğretim okullaşma oranı %9,4 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 1.9.Eğitim Göstergeleri (2018)

Ülke Grupları	Yetişkin Okuryazarlık Oranı(%)	Kadın Yetişkin Okur Yazarlık Oranı (%)	Ortaöğretim Okullaşma Oranı (%)	Yükseköğretim Okullaşma Oranı (%)
Avrupa Birliği	-	-	110,6	69,4
Doğu Asya & Pasifik	95,6	93,9	84,8	45,8
Latin Amerika & Karayip	93,9	93,4	95,9	51,8
Orta Doğu & Kuzey Afrika	79,0	72,3	81,4	41,9
Güney Asya	72,3	63,7	69,3	24,2
Sahra-Altı Afrika	65,6	58,8	43,4	9,4
Düşük Gelirli Ülkeler	63,2	55,6	41,2	8,9
Orta Gelirli Ülkeler	86,1	82,4	76,9	36,3
Yüksek Gelirli Ülkeler	-	-	105,8	75,1
Dünya	86,3	82,8	75,6	38,0

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2019.

Eğitimin bir yandan insanlar arası iletişimi kolaylaştırması ve daha rahat iş bulma imkânı sağlaması yoluyla kişisel refah düzeyini arttıracak, diğer yandan ekonominin verimliliğine katkı sağlaması yoluyla da ekonomik büyüme ve kalkınmaya pozitif katkısı olacağı rahatlıkla söylenebilir.

Az gelişmiş ülkelerin eğitim dışında sosyal özelliklerinden bir diğeri bu ülkelerin geleneksel toplum yapısına sahip olmalarıdır. Az gelişmiş ülkenin bir çoğunda gelenek, görenek ve dini inançların hakim olduğu toplumsal bir yapı söz konusudur. Ayrıca bu toplumlarda bireycilik ve girişimcilik duyguları gelişmemiş, bunun yerine her şeyin devletten beklendiği hazırcı bir anlayış hakimdir. Ayrıca toplumun yapısı töre ve geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olup, bu durum modern ve dinamik gelişmeyi engellemekte ve bu da iktisadi kalkınmanın ve kurumsal çağdaşlaşmanın önünde bir engel oluşturmaktadır (Berber, 2006).

Bir ülkede kadının sosyal ve siyasi yaşam içindeki yeri gelişmişliğin bir göstergesi sayılmaktadır. Kadının erkeğe eşit olduğu yasalar önünde kabul edilmesine rağmen, sosyoekonomik şartlar az gelişmiş ülkelerdeki kadınları ikinci sınıf konumuna getirmektedir. Az gelişmiş ülkelerde gelenekler, eğitim seviyesinin düşüklüğü kadınların sosyal yaşamdaki rolünü belirler. Ayrıca, bu ülkelerdeki kadınlar kırsal kesimde işgücünü oluştururken, şehirlerde ise ev işi ve çocuk bakma işleriyle uğraşmaları onları sınırlamaktadır. Bu yüzden kadınlar kendi ekonomik bağımsızlıklarını kazanamadıkları için erkeğe bağımlıdırlar (Palabıyık, 2009).

Az gelişmiş ülkelerde maddi gelirin yetersizliği eğitim çağındaki çocukları iş ortamına sokmaktadır. Bu da az gelişmiş ülkelerin bir diğer sosyal özelliğini oluşturur. Bu bağlamda çocuk gerek kırsal gerekse kent ortamında aile bütçesine katkıda bulunmak amacıyla çalışmak zorunda bırakılmaktadır. Olumsuz ekonomik şartlardan dolayı az gelişmiş ülkelerin çocukları eğitim ve sağlık yönüyle iyi bir gelişme sağlayamamaktadırlar.

Az gelişmiş ülkelerde orta sınıf azınlıktadır. Dolayısıyla eğitim ve maddi açısından durumu iyi olan bu kesimin oranı az gelişmiş ülkelerde %5-%10 arasında değişirken, gelişmiş ülkelerde bu oran %35-%50 arasındadır. Siyasal ve ekonomik faaliyetlerde bu sınıf çok etkin olmasa da, kamuoyu oluşturma potansiyeline sahip olduğu söylenebilir. Bir toplumda orta sınıfın gelişmesi ile ekonomik gelişme arasında doğru yönlü bir ilişkinin varlığını yapılan çalışmalar göstermektedir. Orta sınıf toplumda dengeleyici bir unsur olarak kabul edilirken, yapısal değişime de en yatkın bir grup olarak karşımıza çıkar (Taban ve Kar, 2015).

1.7.4.Siyasal özellikler

Geçmiş 200 yıllık dönemde Asya ve Afrika bölgesindeki az gelişmiş ülkelerin birçoğu Batılı ülkelerin kolonisi yada sömürgesi altında kalmışlardır. Bunun yanında 19. Yüzyılda bağımsızlıklarını kazanmış Latin Amerika ülkelerinin birçoğu da, halen İngiltere ve Amerika'nın ekonomik ve siyasi etkilerinden kurtulamamışlardır.

Bağımsızlığını kazanan az gelişmiş ülkelerin birçoğu, uzun yıllar ekonomik ve siyasi etkilere maruz kaldıkları ülkelerin siyasal ve yönetim modelini benimsemeye çalışmışlarsa da, batının sunduğu batı demokrasisi bu ülkelerde başarıya ulaşamamış ve sonuçta siyasi istikrarsızlık ve diktatörlükleri beraberinde getirmiştir (Berber, 2006).

Az gelişmiş ülkelerde siyasi kontrol azınlığın elindedir. Bu grubun içerisinde hükümet üzerinde doğrudan veya dolaylı etkiye bulunanların yanında, toprak ağaları, büyük iş adamları gibi önde gelen belli bir kesim vardır. Bu kesim yönetimi ele geçirdiği için, halkın talepleri ve istekleri yerine getirilmez, tersine yönetimin kendi istek ve arzuları her zaman ön planda tutulur. Bu nedenle halkın refahı ve yaşam koşullarını ilgilendiren sorunlar cevapsız kalmaktadır. Bu durum yönetici sınıf ile yönetilenler arasında bir farkın ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Çetin, 2014).

Birçok az gelişmiş ülke çoğulcu demokratik kurum ve düzenlemeleri benimsemesine rağmen, değişik siyasi mekanizma arayışları, yazılı hukuk kurallarının çiğnenmesi, hata anayasanın ihlal edilmesi, sıklıkla karşılaşılan durumlardır. Dolayısıyla, az gelişmiş ülkelerin modern bir demokratik düzene sosyal, ekonomik ve kültürel bağlamda kendilerini uydurmaları şarttır (Han ve Kaya, 2013).

1.7.5. Yönetimsel özellikler

Az gelişmiş ülkeler siyasi problemlerde olduğu gibi yönetsel açıdan da problem yaşarlar. Bu ülkelerde devlet bir taraftan geleneksel yönetim işlevlerini yerine getirmekle uğraşırken, diğer taraftan kalkınma sorunlarını çözmeye çalışır. Bu çerçevede yönetimin görevi kalkınma için uygun ortamın oluşturulmasıdır. Bu alanda ortaya çıkan en temel aksaklıklar olarak, planlamanın etkin olmamasını, yeterli fiziki ve sosyal alt yapı oluşturulamamasını, vergi ve bütçe sistemlerinin hem yetersiz olması hem de mevcutlarının gerektiği gibi uygulanamamasını sayabiliriz. Ayrıca az gelişmiş ülkelerde çok ağır işleyen bir kamu yönetimi, yoğun bir bürokrasi, objektif kriterlerin bir yana itilip siyasi kriterlerin ön plana çıkartılarak taraflı davranılma, yöneticilerin yetkilerini kötüye kullanmaları, rüşvet ve yolsuzlukların had safhaya ulaşmış olması gibi genel yönetimle ilgili birçok problemten bahsedilebilir (Berber, 2006).

1.7.6. İkili yapı özelliği

Sadece az gelişmiş ülkelerde değil tüm ülkelerde ikili (düalist) yapı mevcuttur. Ancak bu ikili yapı az gelişmiş ülkelerde daha belirgindir. İkili yapıda modern ve geleneksel kesim olmak üzere iki kesim vardır (Dülgeroğlu, 2003). Yapısal anlamda az gelişmiş ülkelerde şehirler modern kesimi temsil ederken, geleneksel kesimi ise kırsal kesim temsil etmektedir. Modern kesim olarak nitelendirilen büyük şehirlerde irili ufaklı birçok sanayi dalı faaliyet göstermektedir. Piyasa ekonomisinin hakim olduğu bu kesimde pazarlar ulusal boyuttan çıkmış uluslararası bir boyut kazanmıştır. Ayrıca

modern kesimde yabancı ortaklarla iş yapılmakta, hammaddeler geleneksel kesimden ve teknolojik ürünlerde ithalat yoluyla sağlanmaktadır. Modern kesimde ayrıca sinema, tiyatro, çeşitli kulüpler ve sosyal faaliyet birimleri mevcuttur. Buna karşılık, geleneksel kesimde ise ekonomi dışı kapalı iken, hem üretim ve hem de tüketim faaliyetleri aynı birimler tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle, bu kesimde takas ve aile ekonomisi varlığını sürdürmektedir. Bu nedenle, bu kesimlerde sanayi, ticaret, ulaşım, bankacılık ve sigortacılık gibi hizmet sektörlerinde bir gelişme yaşanmamıştır (Altay, 2005).

Az gelişmiş ülkelerde ikili yapı kendisini teknolojik alanında da hissettirir. Teknolojik düalizm olarak ifade edilen bu yapıda modern üretim teknikleri ile ilkel üretim teknikleri yan yana bulunmaktadır. Modern kesimde üretim, çağın modern araçlarıyla yapılmaktadır. Modern üretim tekniklerinin kullanıldığı bu kesimde üretim genellikle sermaye yoğun olarak gerçekleştirildiğinden emek verimliliği yüksektir. Öte yandan, geleneksel kesimde modern üretim tekniklerinden uzak bir emek yoğun üretim biçimi hakimdir. Bu kesimde işletmelerin küçük çapta olması istihdam yaratma olanaklarını kısıtlamakta ve bu durum ekonomiye olan katkıyı da düşürmektedir. Bu kesimde ayrıca emeğin verimliliği çok düşük olup, sıfıra yakındır (Altay, 2005).

Az gelişmiş ülke toplumlarında sosyal yönden birbirlerinden çok ciddi farklılıklar gösteren bireyler vardır. Örneğin bir yanda sosyal yönden oldukça ileri, iyi bir eğitim almış, yabancı dil bilen, yurtdışına çıkmış ve oradaki yaşam tarzından haberdar bir kesim, diğer tarafta ise, okuma yazma bilmeyen, cahil, hatta ana dilini ancak kendi lehçesiyle konuşabilen, ilkel toplumun geleneklerinden kopamayan bir kesim söz konusudur. Sosyal yönden gelişmiş bireyler, büyük şehirlerde yaşayıp, büyük şirketlerde çalışırken, diğer kesim ise küçük şehirlerde ve köylerde yaşayıp, genellikle küçük işletmelerde çalışmaktadırlar. Dolayısıyla az gelişmiş ülkelerde her zaman için kırsal kesimden sanayi kesimine doğru bir işgücü transferi söz konusudur. Bu işgücü transferinin anlamı, geniş bir kitlenin dilini, görgüsünü ve yaşama şeklini baştan aşağı değiştirmesi anlamına gelir. Bu durum da az gelişmiş ülkelerde sosyal ve siyasal barışın sağlanmasını zorlaştıran bir husustur (Taban ve Kar, 2015).

Az gelişmiş ülkelerde yaşanan bir diğer durum bu ülkelerde bölgesel anlamda ikili bir yapının mevcut olmasıdır. Az gelişmiş ülkelerde kaynakların kıt olmasından dolayı hem tarım hem de sanayi sektörüne aynı anda yeterli kaynak transferi

sağlanamamaktadır. Yani tüm alanlara ve bölgelere aynı anda ve aynı oranda kaynak aktarılamamaktadır. Dolayısıyla yeterli kaynak aktarılan alanların ve bölgelerin diğer alanlara ve bölgelere göre daha hızlı bir gelişim içerisinde olmaları, bölgeler arasında dölalizme neden olmaktadır. Bölgeler arasındaki dengesizliğin en kısa sürede giderilmesi, bu bölgelerde yaşanan geri kalmışlığın “kronik bir hastalık” haline dönüşmesini engellemesi bağlamında çok önemlidir (Myrdall, 1957). Çünkü bölgesel dengesizliğin devam etmesi büyük sosyal patlamaların önünün açılmasının yanında kırsal kesimden modern kesime doğru bir göç hareketliliğinin neden olacak ve bunun beraberinde getirdiği çarpık kentleşme, azgelişmiş ölkelerde altyapı sorunlarını da ortaya çıkaracaktır (Taban ve Kar, 2015).

1.8.Eğitim ve Kalkınma

Ölkelerin ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde eğitim önemli bir rol oynamaktadır. Eğitimin bireylere sağlamış olduğu özel faydalarla birlikte toplumsal açıdan yarattığı dışsallıklar nedeniyle ölkelerin kalkınmalarında çok önemli bir role sahiptir (Öztürk, 2005).

Eğitim, günümüz toplumlarının gelişmişlik seviyesinin belirlenmesinde önemli bir ölçüttür. Eğitim sadece bireylerin yeteneklerini geliştirmekle kalmaz, aynı zamanda ölkenin kalkınmasını sağlamada en önemli araç konumundadır. Eğitimin sağladığı katkı ile kalkınmanın hız kazanacağı inkâr edilemez bir gerçektir. Kalkınmanın gerçekleşmesi için gerekli doğal kaynaklar ve fiziki sermayenin kullanılması insan becerisi ile ilişkilidir. Bu bağlamda bu becerinin bireylere kazandırılması eğitim ile olur ve bu beceri beşeri sermaye olarak kabul edilir (Taş, 2007).

Eğitimde yaşanan sorunlar az gelişmiş ölkelerin en önemli problemlerinden birini oluşturur. Bu kapsamda gelişmekte olan ölkelerde eğitim hizmetlerinde yaşanan yetersizlikler, ekonomik kalkınmanın önünde bir engel oluşturur. Dolayısıyla bir ölkenin kalkınmışlık derecesinde eğitim düzeyinin önemli bir yeri vardır. Kalkınmış ölkelerde eğitim hizmetlerine ayrılan kaynak daha fazla, eğitim süresi daha uzun ve verilen eğitim daha niteliklidir (Altınışık ve Peker, 2012). Küreselleşen dünyada kalkınma yolunda ilerlemenin yolu yaratıcılığa, yenilikçiliğe ve dünya pazarlarına açılmaya bağlıdır. Dünya Bankası'na yapılan bir araştırmada, bir ölkenin kalkınma hızı sadece fiziksel sermayeye değil, ondan daha fazla dünya pazarlarına açılmaya ve nitelikli mühendis ve bilim adamı yetiştirilmesine bağlı olduğu belirtilmektedir (Romer,

1990 Akt. Baş, 1997). Burada eğitim çok önemli bir rol üstlenir. Eğitim yatırımları sonucunda bireylerin beceri ve bilgi kazanımları ile ortaya çıkan beşeri sermaye birikimindeki artış, hiç kuşkusuz üretim ve kalkınma üzerinde olumlu etkilere sahip olacaktır. Bu yüzden eğitim ile beşeri sermaye arasındaki ilişkilerin incelenmesi önem arz eder.

1.8.1. Eğitim ve beşeri sermaye

İnsanların yaşam kalitesinde önemli bir rolü bulunan eğitim, bireysel ve toplumsal getirileri göz önünde tutulduğunda üzerinde her zaman tartışılan bir konu olmuştur (Gümüş ve Şişman, 2012).

Eğitim insanlara sadece bilgi vermekle kalmaz aynı zamanda bilgi üretme, anlama ve yorumlama yeteneğini de kazandırır. Eğitim, insanları yaşadıkları sürece daha verimli yaptığı için, insan sermayesine yapılan bir tür yatırım olarak değerlendirilir. İnsan sermayesine yapılan yatırım diğer yatırımlardan farklılık arz eder. Bugün dünyada güçlü ve saygın bir ülke olmak isteniyorsa, bunun yolu sağlıklı ve istikrarlı bir ekonomiden geçmektedir. Bunun sağlanması, beşeri sermayenin yanında ülke kaynaklarının etkin ve verimli bir şekilde kullanılmasına bağlıdır. İstihdam ve mesleki eğitime yönelik politikaların birbirleriyle uyum olması, ekonominin ihtiyaç duyduğu yeterli sayı ve kalitede işgücünün yetiştirilmesi bakımından gereklidir. Belli bir kalkınma hızını yakalamış ülkelerde gelişmişlik kriterini belirleyen husus, eğitim hizmetlerine önceliğin verilmesinden kaynaklanmaktadır. Eğitim hizmetlerinin önemli sosyal faydalar yanında dışsallık yayması, bu hizmetlere verilen önemin nedenini oluşturur (Altınışık ve Peker, 2012).

1960'lı yıllarda eğitim ekonomisi üzerine yapılan çalışmalar, bir üretim faktörü olarak eğitimin, işgücünün beceri ve verimliliğini yükseltmesi vasıtasıyla milli gelir artışına yol açtığını göstermiştir (Çakmak, 2008: 35). Dolayısıyla eğitimin özellikle ekonomi üzerindeki etkilerinin gözlenir olması ile eğitim ekonomisi, iktisadın en fazla büyüyen alt dallarından biri olmuştur. Eğitim ekonomisi beşeri sermayeyle yakından ilişkili olup, bireyin sahip olduğu yetenekleri ve üretim gücünü ifade eder. Eğitimin bu şekilde bireyde somutlaşması hali “beşeri sermaye”, toplumda somutlaşması hali ise “sosyal sermaye” olarak tanımlanmaktadır. Bir ülkedeki beşeri sermaye o ülkenin ekonomik ve sosyal gelişimini hızlandırdığı için iktisadi kalkınmanın en önemli belirleyicilerinden biri olduğu konusunda iktisatçılar arasında bir uzlaşma söz konusudur.

Dolayısıyla özellikle son yıllardaki büyüme modellerine geleneksel üretim faktörlerinin yanında ekonomik kalkınmanın en önemli bir bileşeni olarak beşeri sermayenin ilave edilmesi bu uzlaşının sağlanmasına etkide bulunmuştur (Karayılmazlar ve Kargı, 2009).

Eğitim, beşeri sermayenin nitelik olarak daha kaliteli hale gelmesine önemli katkı sağlar. Bu sayede bir ülkenin sahip olduğu nitelikli insan gücü sayısı artacak ve bu da kalkınmayı destekleyecektir. Bu açıdan bakıldığında ülkelerin kalkınmasında eğitim ve bunun getirdiği beşeri sermaye birikiminin çok büyük bir rolünün olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Bugünün koşullarında hızla değişen ve küreselleşen dünyada beşeri sermayenin önemi inkar edilemez. Teknolojideki baş döndürücü gelişmeler ve buna bağlı olarak her geçen gün giderek daha modern, refah seviyesi yüksek ülkelerin neredeyse tamamı, geldikleri bu aşamayı beşeri sermaye yatırımlarına borçludurlar. Bu durum, eğitim ile kalkınma arasındaki güçlü ilişkiyi kanıtlar niteliktedir. Artık eğitime yapılan harcamalar bir tür yatırım olarak değerlendirilmektedir. Beşerî sermaye ve kalkınma arasındaki pozitif yönlü ilişki nedeniyle tüm dünyada eğitim ve eğitime yapılan harcamaların önemi giderek artmıştır. Dolayısıyla, beşeri sermaye dışında diğer üretim faktörlerin önemi giderek azalmaya başlamıştır. Bununla birlikte iktisadi kalkınmada eğitimin düzeyini ve niteliğini geliştirip artırma ihtiyacı, tüm ülkelerin ortak paydası haline gelmiştir (Günkör, 2017).

1.8.2. Eğitim düzeyini belirleyen göstergeler

İktisadi kalkınmada eğitimin çok önemli bir rol oynadığı bilinen bir gerçektir. Üzerinde durulması gereken önemli bir konuda eğitim düzeyini hangi göstergelerin belirlediğidir. Aşağıda başlıca eğitim göstergeleri maddeler halinde kısaca açıklanmaktadır (Karagül, 2002).

Eğitim Kayıtları: Hükümetler, eğitim ve diğer sosyoekonomik politikaları belirlerlerken, ilgili ülkenin genel nüfus yapısı ve kişilerin eğitim düzeyleri onlara yol gösterici olur. Bu çerçevede eğitime yönelik kayıt verileri önemlidir. Bu veriler içerisinde net olmayan eğitim oranları ve net kayıt oranları ön plana çıkar. Net olmayan eğitim oranları; ilgili yıla ait her bir eğitim düzeyindeki toplam kayıtların toplam ilgili nüfustaki yaş grubu içerisindeki oranını verir. Net kayıt oranları ise, herhangi bir okula kayıtlı öğrencilerin ilgili yerdeki okul çağında bulunan gençlerin oranını verir.

Eğitim Süresi: Mevcut nüfusun okullaşma durumunu gösteren eğitim süresi göstergesi, eğitim sürecini tamamlamış bireylerin iş yaşamına bağlı başarılarının tespitini zorlaştırdığı için, beşeri sermaye yönünden bir eksiklik olarak görülmektedir. Dolayısıyla, nüfus içerisinde çalışabilir olanların ortalama eğitim süreleri hakkında bilgi sahibi olunması daha önemlidir.

Mali Göstergeler: Ülkelerin parasal olarak eğitime ne kadar pay ayırdıkları mali göstergeler yardımıyla ölçülür. Eğitim harcamalarının milli gelir ve toplam kamu harcamaları içerisindeki oranları ve ülkede kişi başına düşen eğitim harcamaları, mali göstergelere verilebilecek örneklerdir.

Fiziki Rakamlar: Nicelik bakımından ölçen göstergelerdir. Bu göstergelere örnek olarak, öğrenci ve öğretmen sayılarını, eğitim binaların sayısını, öğretmen başına düşen öğrenci sayılarını ve okullardaki mevcut laboratuvar ve bilgisayar sayılarını eğitim düzeyinin fiziki göstergeleridir.

Okur Yazarlık Oranı: Bir ülkenin eğitim ve beşeri sermayesi hakkında bilgi sahibi olabilmek adına önemli bir göstergedir. Okur-yazarlık oranı eğitim ve beşeri sermayeyi ölçmede önemli bir gösterge olmasına rağmen, yeterliliği konusunda çekinceler vardır.

Eğitim göstergeleri açısından gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan veya azgelişmiş ülkelere göre durumlarının çok daha iyi olduklarını rahatlıkla söylenebilir. En basitinden yetişkin-okuryazarlık oranları azgelişmiş ülkelerde çok düşük seviyelerde iken, gelişmiş ülkelerde bu oranın neredeyse %100 olduğu görülmektedir. Eğitimin önemli bir göstergesi olan okullaşma oranları açısından konu değerlendirildiğinde, ilköğretim düzeyinde okullaşma oranları bakımından gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında farklılık bulunmazken, farklılaşmanın orta ve yükseköğretim düzeyinde belirgin hale geldiği görülmektedir. Bu konuda en yüksek farklılaşma yükseköğretim düzeyindedir. Öğretmen başına düşen öğrenci sayısı, eğitim kalitesini ortaya çıkartan diğer bir önemli eğitim göstergesidir. Düşük gelire sahip ülkelerde öğretmen başına 42 öğrenci düşerken, bu oran yüksek gelire sahip ülkelere 14 civarındadır. Bir ülkenin eğitim yönüyle durumunu değerlendirmek için bakılması gereken bir diğer gösterge, kamunun eğitim harcamalarına yapmış olduğu katkıdır. Bu bağlamda azgelişmiş ülkelere kamunun eğitim harcamaları gelişmiş ülkelere göre düşük seviyededir. Örneğin azgelişmiş ülkelere kamunun yapmış olduğu eğitim harcamalarının milli gelir

içindeki payı ortalama %4 civarında iken, bu oranın gelişmiş ülkelerde %5-%6 düzeylerinde gerçekleştiği görülmektedir (Taban ve Kar, 2005).

Az gelişmiş ve gelişmiş ülkeler açısından eğitim göstergeleri yönüyle yapılan bu karşılaştırmalar, gelişmiş ülkelerin neden az gelişmiş ülkelere göre ekonomik gelişmişlik yönünden çok daha iyi durumda olduklarını anlamımıza da katkı sağlamaktadır.

1.8.3. Eğitimin tüketim ve yatırım özelliği

Eğitimin tüketim özelliği, onun faydasının anlık olmasından kaynaklanır. Dolayısıyla eğitim sırasında ortaya çıkan fayda tüketim faydası olarak ifade edilir (Gölpek, 2012). Örneğin, bireyler tarafından çok farklı nedenlerle talep edilen eğitim, eğer kişisel tatmin içeriyorsa, bu duyguyla hareket edenlere göre eğitim bir tüketim malıdır (Karayılmazlar ve Kargı, 2009). Hatta zorunlu okula devam mecburiyeti var ise bu durum dahi eğitimin tüketim özelliğini yok etmez. Yani okulda bulunmanın alternatifinin çalışma olduğu düşünüldüğünde, öğrencinin okulda bulunmasının elde ettiği tatmin bir tüketim faydası olarak düşünmek mümkündür. Çünkü çoğu öğrenciye göre okula gitmek çalışmaya tercih edilecektir. Diğer yandan eğitimin normal bir tüketim malı olarak düşünüldüğü durumda, daha eğitilmiş bireyler sanki daha fazla gelir elde etmişçesine üniversite eğitimi almış olmalarından kaynaklanan fayda ile karşılaşılacaklardır (Gölpek, 2012).

İktisadi olarak sermaye stokuna yapılan net ilaveler yatırım olarak ifade edilir. Eğitimi de beşeri sermaye stokuna ilave olarak nitelendirdiğimizde, eğitimin yatırım özelliği ortaya çıkar. Eğitimin verimlilik üzerinde pozitif etkilerinin yanında geliri de olumlu etkilemesi mal ve hizmet tüketiminden sağlanan faydayı artıracaktır. Eğitime yapılan tüm harcamalar uzun dönemde bireysel gelir ve ulusal geliri de etkileyeceği için, bu harcamalar bir tür yatırım faaliyeti olarak görülmektedir. Bu nedenle, eğitime yapılan yatırımların artması, hem ulusal gelir hem de bireylerin kazançlarında artışa yol açar (Çetin, 2014). Ayrıca, eğitim yatırımları işgücünü daha nitelikli hale getirmesiyle sosyal yönden gelişmişliğe katkı sağlamakta ve işgücünün yeni işlere olan uyumluluğunu artırmaktadır. Bu yolla bireylerin gelecekteki üretim ve verimliliklerine yansiyacak bu yararlar, bireylerin gelirlerine olumlu yansımalarıyla daha fazla tüketimden elde edilecek fayda düzeyini yükseltecektir. (Aslan, 2002).

1960'lı yıllarda Schultz ve Becker'in öncülüğündeki çalışmalara göre, eğitimin bir yatırım malı olduğu iddia edilmiştir. Çünkü onlara göre eğitim, kişinin yetenek ve

retken bilgi stokunu artırdığı için beşeri sermaye yatırımı olarak değeriendirilmektedir. Literatür açısından bakıldığında eğitimin bir yatırım olduğu kabulünden hareketle getiri oranlarının hesaplandığı birçok çalışma vardır. Elbette eğitime kişisel talebi iten en önemli faktör kişisel getiri oranları olmakla birlikte, daha yüksek gelirle iş bulabilme, meslek seçebilme ve genel olarak daha yüksek bir yaşam kalitesi eğitime olan talebi etkileyen diğeri unsurlardır (Karayılmazlar ve Kargı, 2009).

Eğitimin hem tüketim hem de yatırım faydasının birlikte sağladığı durumlarda vardır. Örneğın, eğitim hizmeti alan ğrenci, aldığı eğitimden hemen fayda elde ederken eğitim sürecinin devamlılığına bağlı olarak gelecek dönemlerde, yaşam boyunca da söz konusu eğitimden fayda sağlayacaktır. Bu nedenle, hem tüketim ve hem de yatırım faydasını birlikte sağlar, ancak burada yatırım faydası tüketime oranla daha baskın durumdadır. Eğitim hizmetlerin üretilmesi için gerekli olan girdilerde farklılıklar söz konusudur. Bu hizmetlerin üretilmesi sırasında bazı girdilere yapılan harcamalar tüketim harcaması olarak görülebilir. Ancak, hizmetin tamamlanmasında ortaya çıkan ürün veya zihinsel gelişim, süreklilik arz edeceğinden, genel olarak eğitim harcamalarının yatırım niteliği ağır bastığından dolayı bu harcamalar yatırım harcaması olarak kabul edilir (Gümüş ve şışman, 2012).

Eğitime yönelik harcamaların neticesinde muhtemel beşeri sermaye getirisinin en yüksek düzeyde gerçekleşebilmesi için toplumun tüm kesimleri ve devlet tarafından harcama yapılmaktadır. Bu harcamalar bir defalık yapılmayıp süreklilik arz eder. Bundan dolayı arzulanan beşeri sermaye düzeyine ulaşmak için eğitime ayrılan kaynakların sağlam, sürekli ve yeterli düzeyde gerçekleşmesi gerekir (Gümüş ve şışman, 2012).

1.8.4. Eğitimin bireysel getirileri

Eğitimin bireysel getirisi, topluma değil bireye yansıyan faydalardır. Bu getiriler, bireye, gelecekte iş sahibi olabilme, verimlilik ve kazanma kapasitesini artırma yoluyla daha yüksek gelir elde etme fırsatını verir. Bu da birey için daha fazla mal ve hizmetten yararlanma anlamına gelir. Eğitimin bireysel getirileri parasal olarak ifade edilmekte olup, özel maliyetlerin karşılaştırılmasına dayanır (Woodhall, 199; Akt. Glpek, 2012).

İşgücü piyasasında ücret gelirini belirleyen temel faktör, bireyin sahip olduğu beşeri sermaye stokudur. Beşeri sermaye stokunun bu denli önemli olmasından dolayı

bireyler gelirlerin bir bölümünü eğitime ayırırlar. Bu kapsamda okula giderler, meslek sahibi olabilmek için mesleki eğitim kurslarına katılırlar ve kitap okurlar. Beceri ve yetenekler, bireyin işgücü piyasasında daha yüksek gelir elde edilmesini sağlayan unsurlardır. Ancak bu beceri ve yetenekler kalıtsal özelliğe sahip ise de, bunların eğitim yoluyla geliştirilmesi mümkündür. Bu yüzden, bireyler için zamanlarını nasıl kullanacakları konusunda karar vermelidirler. Yani bu aşamada bireyler mevcut beceri ve yeteneklerle işgücü piyasasına girip piyasadaki geçerli ücret düzeyinden çalışmaya karar verebilirler yada geçerli ücret düzeyinden elde edecekleri gelirlerinden vazgeçerek yetenek ve becerilerini geliştirmek adına eğitim maliyetlerine katlanabilirler (Canpolat, 2000). Bu kapsamda eğitime yapılan harcamalar ile eğitimden elde edilecek gelirlerin iyi bir karşılaştırmasını yapmak gerekir. Eğitim için yapılan harcamaların toplamı ile eğitim sonucu elde edilen gelir toplamı arasındaki farklılık karı verecektir. Karlılığın zirve yaptığı yerde dengenin kurulması eğitimden beklenen amacı oluşturur (Taban ve Kar, 2015). İktisadi olarak, marjinal eğitim maliyetiyle marjinal eğitim getirisinin karşılaştırılması önemlidir. İlave bir eğitim için karşılanması gereken maliyetle elde edilecek ilave gelir artışı burada karşılaştırılır. Eğer gelir artışı ilave eğitimin maliyetinden yüksek ise, söz konusu eğitimin alınması kişinin faydasına olur (Gümüş ve Şişman, 2012).

Eğitimin bireysel getiri oranı, eğitim seviyelerin ve ülkelerin gelişmişlik düzeylerine bağlı olarak farklılaşır. Örneğin, Afrika ülkelerinde yükseköğretim seviyesinde bireysel getiri oranı yaklaşık %32 iken, bu oran Latin Amerika ülkelerinde yaklaşık %23 iken, gelişmiş ülkelerde ise yaklaşık %12 civarındadır (Hans, 2005; Akt. Gölpek, 2012).

Eğitimde maddi getiriler yanında ölçülemeyen manevi getirilerde söz konusudur. Örneğin bunlara örnek olarak, ün, şöhret ve mevki sayılabilir. Manevi tatminle bireylerin gelirleri arasında bir ilişki vardır. Bireylerin gelir seviyelerinin belli bir seviyeye ulaşması, gelirden elde edilen faydayı düşürdüğü için, bu durum bireyleri daha fazla manevi tatmin duygusuna yöneltir Gündemde olma, sürekli kendisinden bahsedilen, danışılan ve fikirlerine önem verilen bir konumda olduğunu hissini duyan bireyler, bu durumu devam ettirebilmek için daha fazla gayret gösterirler. Bu nedenle böyle bir konuma gelme, toplumun üyeleri tarafından saygı görme, eğitimin maddi

olmayan getirileridir. Manevi getiriler, maddi değer çerçevesinde ölçölmesi mümkün olmayıp, anlamlı da değildir (Gümüş ve Şişman, 2012).

1.8.5. Eğitimin sosyal getirileri

Sosyal getiri, bireyin kendisi dışında toplumun diğer kesimine yansıyan faydalardır (Gölpek, 2012). Eğitimin sosyal getirisi, eğitim sonucu toplumun katlandığı maliyetlerle yine toplumun elde edeceği faydalar arasındaki fark olarak tanımlanır. Eğitimli bireyin sağlamış olduğu toplumsal faydalar yanında yüksek gelir neticesinde devlete ödenen yüksek vergilerde sosyal getiri bağlamında değerlendirilmektedir. Ayrıca bireysel getirinin dışsallık yaratması toplumsal bilgi birikimini artıracak ve bu da gelecek kuşakların ve grupların eğitimde geçirecekleri sürenin verimliliğini artıracaktır. İnsan ömrünün sınırlı olduğu düşünöldüğünde, bu olumlu dışsal fayda sürekli büyümenin tek unsuru olacaktır (Baş, 1997).

Eğitimin sosyal maliyetini, eğitim için ayrılan kaynakların fırsat maliyeti oluşturur. Örneğin hastane, yol, fabrika inşasında kullanılabilecek kaynakların fırsat maliyetini okul yapımı ve öğretmen maaşları oluşturur. Ayrıca, işçi, mühendis ya da memur kategorisinde hizmette bulunup üretime katkı sağlayacak bu kişilerin öğretmenlik yapmaları da fırsat maliyeti olarak değerlendirilir. Bunun yanında eğitim hizmetinde görev alanlar başka hizmetlerde bulunuyor olsalardı, bu eğitim dışı hizmetlerin üretim olarak milli hasılaya bir katkısı olacaktı. Dolayısıyla, bu kişilerin milli hasılaya neden oldukları bu üretim kayıpları da eğitimin sosyal maliyetleri içerisinde değerlendirmek mümkündür (Canpolat, 2000).

Eğitime yapılan harcamalar ile beşeri sermayenin marjinal verimliliği ile marjinal maliyeti arasında bir ilişki kurulabilir. Bu çerçevede, eğitim için yapılan harcamaların belli bir miktarı aşması, beşeri sermayenin marjinal verimliliği azaltırken, artan harcamalar nedeniyle marjinal maliyetler yükselmeye başlar. Öğrenimin ilk yıllarında (ilköğretim) sosyal maliyetler yavaş bir şekilde artarken, sonraki yıllarda öğrenim görölen süre ile birlikte daha hızlı arttığı görölmektedir. İlköğretim sonrasında marjinal sosyal maliyetlerdeki bu hızlı artışın nedeni, sermayenin pahalı oluşundan ve yükseköğretimin bina ve teçhizata dayalı yenileme maliyetlerinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca, gelişmekte olan ölkelerde ilköğretim sonrasında devlet tarafından desteklenmesi de sosyal maliyetlerdeki hızlı artışın önemli bir diğer nedenidir (Todaro, 1997).

Karadeniz, Köse ve Durusoy (2007)'un Türkiye'de eğitimin sosyal getirileri üzerinde yaptıkları araştırmada, eğitim ile işsizlik, yoksulluk ve suç işleme oranları arasında negatif bir ilişkinin varlığını tespit etmişlerdir. Bu çerçevede, bireylerin eğitim seviyesinin yükselmesi gelirleri artırırken, işsizlik, yoksulluk ve suç işleme oranlarını ise azaltmaktadır.

George Psacharopoulos tarafından yapılan bir araştırmada eğitimin yararları piyasa ve piyasa dışı olmak üzere ikiye ayrılmış ve bunlar Tablo 1.10'de görüldüğü gibi kişisel yarar ve sosyal yarar olmak üzere sınıflandırılmaya tabi tutulmuştur (Psacharopoulos, 2009; Akt. Gümüş ve Şişman, 2012).

Psacharopoulos ve Patrinos tarafından 2004 yılında yapılan başka bir araştırmada ise eğitimin bireysel ve sosyal getirileri eğitim ve gelir seviyelerine göre hesaplanmıştır. Bu hesaplama göre, tüm gelir gruplarında ilköğretimin kişisel getirileri %25 seviyesinde iken, ortaöğretim görenlerin kişisel getiri oranlarının %12 ile %20 arasında değiştiği görülmektedir. Öte yandan, yükseköğrenim görenlerin yüksek gelirli ülkelerde kişisel getiri seviyesi %12 civarında iken, düşük gelir düzeyine sahip ülkelerde bu oran %25'in üzerindedir. Eğitimin sosyal getirileri bakımından incelendiğinde ise, ilköğretim görenler için bu oranlar %13 ile %19 arasında değişirken, ortaöğretim görenler için %10 ile %16 arası ve yükseköğretim görenler için %9 ile %11 aralığında gerçekleşmiştir (Gümüş ve Şişman, 2012: 67). Özellikle sosyal getiri bakımından getiri oranının en düşük olduğu öğretim düzeyinin yükseköğretim olduğu anlaşılmaktadır. Bunun nedeni, yeterince gelişmemiş bir toplumda insanların büyük çoğunluğunun üniversite mezunu olması topluma çok fazla yarar sağlamamaktadır. Çünkü böyle bir toplumda söz konusu üniversite mezunlarını eğitim düzeyleriyle uygun işlerde istihdam etmek mümkün olmadığı için, eğitimin marjinal getirisi sosyal anlamda giderek azalmaktadır. Ancak, nüfusun büyük bir çoğunluğunun ilkokul mezunu olduğu bir toplumda ise üniversite mezunlarının kendilerine uygun iş bulabildikleri ölçüde aldıkları eğitimden büyük kazanç sağladıkları görülmektedir (Hogendorn, 1992).

Tablo 1.10.Eğitimin Yararlarının Sınıflandırılması

Yararların Türü	Kişisel	Sosyal
Piyasa	- İstihdam edilebilirlik - Yüksek kazanç - Düşük işsizlik - İşgücü piyasasında esneklik	-Yüksek verimlilik -Yüksek net vergi hasılatı -Daha az devlet malı yardımlarına bağımlılık
Piyasa dışı	- Daha iyi tüketici etkinliği - Daha iyi kişisel ve aile sağlığı - Daha iyi ve nitelikli çocuk yetiştirme	-Azalan suç -Daha az bulaşıcı hastalıkların yayılması - Düşük doğurganlık -Daha iyi sosyal uyum -Seçmen katılımı

Kaynak: G. Psacharopoulos, 2009; Akt. E. Gümüş ve M. Şişman, s. 58.

1.8.6. İktisat teorisinde beşeri sermaye

Klasik iktisadın öncülüğünü yapan Adam Smith, iktisadi kalkınmada beşeri sermayenin önemine ilk dikkat çeken iktisatçı olmuştur. Smith 1776 yılında yazdığı *Ulusların Zenginliği* adlı kitabında eğitilmiş insanların üretimde daha verimli olacağını açıklamıştır (Gümüş ve Şişman, 2012: 43). Daha sonraki yıllarda iktisadın bilim olarak daha çok nicel araştırmalara ağırlık vermesi, beşeri sermaye kavramının öneminin yitirilmesine neden olmuştur. Ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası teknolojik gelişmelerin hızlanması ile beşeri sermaye tekrar ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu çerçevede 1950’li yılların sonunda Edward F. Denison, Theodore Schultz ve Gary Becker adlı iktisatçılar Smith’in görüşlerini tekrar gündeme getirerek ve bundan faydalanarak beşeri sermaye teorisini geliştirmişlerdir. Denison (1962) yaptığı araştırma ile eğitimin milli gelir artışına doğrudan katkıda bulunduğu sonucuna erişmiştir. Bu katkı, eğitilmiş işgücünün becerikliliğine ve verimliliğine bağlanmıştır. Yapılan araştırmanın sonuçlarına göre, ABD’de 1910-1960 döneminde büyümenin yaklaşık %23’ünün işgücünün eğitim düzeyindeki artış oluşturmuştur. Schultz (1961) tarafından yapılan başka bir araştırmada ise eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri incelenmiş ve Denison ile örtüşen benzer bulgulara erişilmiştir (Han ve Kaya, 2013).

Solow (1956) öncülüğünde geliştirilen Neo-Klasik büyüme modelinde büyümede teknolojinin gerekli olduğu ifade edilmesine rağmen, teknolojik gelişmenin nasıl sağlanacağı hususuna değinilmemiştir. Uzun dönemde azgelişmiş ve gelişmiş ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının giderek açılması 1980’li yılların ortalarından itibaren yeni veya içsel büyüme modellerinin gelişimine zemin hazırlamıştır.

1980’li yılların sonuna doğru Paul M. Romer ve Robert E. Lucas tarafından başlatılan çalışmalarda, teknolojik gelişme, bilgi ve beşeri sermaye içsel büyümenin temel kaynakları olarak belirlenmiştir. Bu yaklaşıma göre, her yeni yatırımın yeniliğe ve bilgiye dönüştüğü varsayılmaktadır. Yani her yeni fiziksel sermaye yatırımı üretimi artırdığı gibi beşeri sermayeyi de artırmaktadır. Dolayısıyla işgücünün daha fazla sermaye donatılması, onların bilgi ve becerilerinin artmasına izin vermektedir (Kaya, 2006).

Lucas, beşeri sermaye konusundaki görüşlerini 1988 yılında yayınlanan Ekonomik Kalkınmanın Mekanikleri Üzerine adlı makalesinde açıklamıştır. Bu makalede beşeri sermaye ekonomik büyümenin motoru olarak kabul edilmiştir. Makalede ortaya konan modele göre, beşeri sermayenin sürekli artırılabilirdiği bir durumda ekonomide sürdürülebilir büyümeyi sağlamanın mümkün olduğu dile getirilmektedir. Lucas, beşeri sermayeyi işgücünün eğitimi ile ilişkilendirmektedir. Lucas’a göre formel eğitime ve işyerinde yetiştirme alanlarına yapılan yatırımlar beşeri sermaye yatırımları olarak tanımlanır. Bu bağlamda, çalışanların çalışmanın dışında kalan zamanlarını eğitimle değerlendirmeleri onların beşeri sermaye birikimine katkı sağlayacaktır. Ayrıca bireyin elde ettiği beşeri sermaye sadece kendi verimliliğini artırmamakta, dışsallık yoluyla diğer üretim faktörlerinin verimliliklerini de artırmaktadır. Bu çerçevede, insanların toplu halde bulundukları ortamlarda birlikte çalışma eğiliminin artacağı ve insanlar arası bilgi alışverişi yoluyla dışsallığın yaratılacağı varsayımı yapılır. Burada dışsallıklara neden olan faktörün beşeri sermaye ile ortaya çıkması, ölçeğe göre artan getiri koşullarını sağlayıcı bir durumdur.

Romer (1986), mal ve hizmet üretimi sırasında teknik bir bilgi üretimi olduğunu ve bu teknik bilgi ile üretimde maliyetlerin düştüğünü ve kalitenin de arttığını ifade eder. Romer’e göre, bu teknik bilgi firma için bedelsiz bir girdidir, üretim sürecinde ortaya çıkmış bir nevi yan üründür. Ayrıca Romer, Arrow’un “yaparak öğrenme” modelini temel alarak üretilen bilginin dışsallık yoluyla diğer firmalarında

üretimlerini pozitif yönde etkilediğini açıklamıştır. Bu süreçten tüm firmaların olumlu etkilenmesi ile tüm ekonomi bundan yarar görecektir. Diğer bir ifadeyle, firmanın bilgi birikiminden dışsallık yoluyla ekonomide yer alan bütün firmalar yararlanacaklardır (Acar, 2002). Ayrıca Romer, yapılan yatırımlarla teknolojik bilgi arasında pozitif bir ilişki olduğunu savunur. Yani Ona göre, yapılan yatırım ne kadar fazlaysa teknolojik bilgi de o kadar fazla olacaktır.

Robert Barro ise devletin temel eğitim süresini artırmasının ekonomik büyüme üzerindeki üç olumlu etkisinden bahseder:

1. Yeni teknolojilere ayak uydurulmasında ve yeni teknolojilerin geliştirilmesinde eğitilmiş işgücünün önemi büyüktür.
2. Daha fazla eğitilmiş işgücünün varlığı, fiziki olarak sermaye artışının nedenini oluşturur.
3. Ailelerin çocuklarına daha fazla yatırım yapabilmeleri, eğitilmiş nüfusa ve bunun getirdiği düşük doğurganlık hızına bağlıdır (Berber, 2006):

Beşeri sermaye literatürüne bir diğer katkı Sergio Rebelo'dan gelmiştir. Rebelo, beşeri sermayeye fiziki sermayeye göre daha çok önem vermiştir. Ona göre, ekonomide beşeri sermayenin oransal olarak fiziki sermayeye göre daha fazla artış göstermesi, büyümeyi hızlandıracaktır. Beşeri sermayenin fiziki sermayeden daha fazla önemli olduğunu Almanya ve Japonya ülke örneklerinden anlayabiliriz. İkinci Dünya Savaşı, bu ülkelerin fiziksel sermayelerinde önemli bir zarar vermiş olmasına rağmen, beşeri sermayelerinde çok fazla zarara neden olmamıştır. Bu sayededir ki, bu ülkeler mevcut beşeri sermaye birikimlerini koruyarak çok hızlı bir büyüme potansiyeli gerçekleştirmişler ve savaşın zararlarını kısa süre içerisinde telafi edebilmişlerdir (Acar, 2002).

İKİNCİ BÖLÜM

EĞİTİMİN KALKINMAYA ETKİ YOLLARI

Eğitim, iktisadi kalkınmayı dolaylı yoldan çeşitli şekillerde etkileme gücüne sahiptir. Bu kısımda eğitimin kalkınmayı etkileme kanalları gelir, verimlilik, teknoloji, istihdam ve yaşam kalitesi yönünden incelenmektedir.

2.1. Gelir Yönünden

Eğitim ile gelir arasındaki ilişkilerin incelenmesi araştırmacıların öncelikli konularından biridir. Bu konudaki araştırmalar özellikle 1990 sonrasında hız kazanmış ve sayı itibarıyla çalışmaların sayısında hızlı bir artış görülmüştür. Ulusal ve küresel çapta gelir adaletsizliği ve bunun yol açtığı yoksulluk bu konudaki çalışmaların temel nedenini oluşturmaktadır. Bu çerçevede, eğitimin yoksullukla mücadelede ve gelir dağılımının iyileştirilmesi çabalarında en önemli faktör olduğu görülmektedir. Dolayısıyla eğitimin mikro ölçekte kişisel gelirden ve makro ölçekte ise genel ekonomik büyümede önemli bir rol oynaması, eğitime ayrıcalıklı verilen önemi gösterir (Taş ve Yenilmez, 2008).

Son zamanlarda ekonomik büyüme ile beşeri sermaye arasında karşılıklı ilişkilerin olduğunu birçok iktisatçı kabul etmektedir. son yıllarda Son yıllarda birçok iktisatçı ekonomik büyüme ve beşeri sermaye arasındaki ilişkilerin karşılıklı olduğunu ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle, ekonomik büyümede beşeri sermayenin etkisi işgücünün verimliliği sayesinde sağlanırken, gelir artışının yarattığı etki ile sağlık ve eğitim gibi harcamaların artması da beşeri sermayeyi daha nitelikli hale getirmektedir (Hoşgörür ve Zengin, 2005: 2). Diğer yandan, eğitimle kendisini geliştiren kişi yüksek ücretle işe başlama fırsatı yakalarken, bu aynı zamanda ücret veya gelir düzeyinin belirlenmesinde kişinin sahip olduğu yetenek ve becerilerin ne kadar önemli olduğunu ortaya koyar. Bu nedenle eğitim almış bireylerin diğer eğitim düzeyi düşük olanlara göre, kişi başına gelir düzeyi ve buna bağlı olarak yaşam standardı daha yüksek olacaktır. Dolayısıyla eğitimin getirdiği beşeri sermayedeki artışın yol açtığı kişi başına düşen gelirdeki artış, ekonomideki tüketim ve yatırım harcamalarının artmasına katkı sağlayacak ve bu da ekonomik büyüme ve kalkınmayı bu yoldan desteklemiş olacaktır.

Eğitim seviyesi yüksek kişilerin coğrafi ve mesleki olarak diğer meslektaşlarına göre daha hareketli ya da mobil olmaları, eğitimin üretime yani gelire olumlu

etkilemesinin bir diğer yoludur. Çünkü eğitilmiş bireyler genellikle çevresel faktörleri daha iyi analiz edebildiklerinden önlerine çıkan fırsatları veya alternatifleri kendilerine göre daha iyi değerlendirme şansına sahip olabiliyorlar. Bu nedenle bu seviyeye sahip kişiler, emeğin optimal dağılımının sağlanmasına önemli bir katkı sağlarlar ve bu da üretim ve gelir artışı anlamına gelir (Karagül, 2002).

2.2. Verimlilik Yönünden

Doktorluk, öğretmenlik, özel makinelerin kullanımı gibi özel eğitim ve beceri gerektiren mesleklerin kazanılmasında eğitim tek çıkar yol olarak görünmektedir. Bu meslekler dışında basit görülen işlerde dahi eğitim verimliliğe önemli katkı sağlamaktadır. Örneğin en basitinden işçilerin not alabilmesi, küçük hesapları yapabilmeleri bile bunları yapmayan işçilere göre önemli avantaj oluşturmakta onların verimliliklerini yükseltmektedir. Birçok ülkede basit gibi görünse de bazı yeteneklerin ilköğretim düzeyinde kazandırılması onların verimliliğine tahmin edilenin üstünde bir yarar sağlar (Karagül, 2002). Bu nedenle, seviye gözetilmeksizin eğitiminden her kesimin faydalanması önemli olmaktadır. Bu sayede işgücünün bilgi ve becerilerindeki artış onun verimliliğine pozitif katkı sağlayacak ve ekonomik büyüme hızı artacaktır (Todaro, 1997). Bir örnek vermek gerekirse, Dünya Bankası için gelir düzeyi düşük 18 ülkeyi kapsayan bir çalışmada, 4 yıl ilkokul okumuş bir çiftçinin ortalama olarak tarımsal verimliliğe katkısının, hiç eğitim almamış bir çiftçiye göre %8,7 oranında daha fazla olduğu bulunmuştur (Haddad, 1990; Akt. Baş, 1997).

Her kesime sunulan eğitim fırsatları sadece işgücünün kendi verimliliğini artırmamakta, aynı zamanda birlikte çalıştığı kişilerin verimliliğine de olumlu yansıması suretiyle toplam verimliliği (Ranis ve diğerleri, 2000). Bunun yanında, işletmelerde bilimsel araştırma tekniklerinin geliştirilmesi ve bunların öğretilmesi işgücü verimliliğini artırabilecek bir diğer faktördür. Bu durum, teknolojiye verilen önemin artmasına ve teknolojinin daha fazla kullanılmasına bağlı olarak getiri oranlarının yükselmesine yol açarak, ekonomik büyümeyi de teşvik edecektir (Kılıç, 2001). Ayrıca, Ar-Ge’de emek ve sermayeye yatırım yapılarak firma yalnızca kendi kârlılığını geliştirmekle kalmaz, aynı zamanda çıktısını tükettiği firmaların verimliliğine de olumlu katkı sağlar (Ranis ve diğerleri, 2000).

Ayrıca, bir ülkenin üretken kapasitesinin ve gelir düzeyinin yükseltilmesinde fiziki sermaye yatırımlarının ne kadar büyük bir rolü varsa, beşeri sermaye

yatırımlarının da o kadar büyük bir rolü vardır. Gelir düzeyi iyi olan ülkeler, eğitim gibi milli gelirlerinden daha fazla bir payı beşeri sermaye yatırımlarına aktardıkları takdirde, bu yatırımdan daha yüksek bir işgücü verimliliği elde edebileceklerdir (Canpolat, 2000).

2.3.Teknolojik Yönden

Günümüzde teknoloji ülkelerin büyüme ve gelişmelerinin en önemli temel kaynaklarından birini oluşturur. Mal veya hizmetin üretimi için gerekli bilgiye, organizasyona ve teknik bilgiye ulaşılması teknolojinin tanımını verir. Teknolojik gelişmeler, daha fazla üretim yapmanın yanında üretilen malın daha kaliteli olması sonucunu doğurur (Kaya, 2008).

Teknolojik gelişmenin ekonomik büyüme üzerine olan etkilerine yönelik çalışmalar sanayi devrimi sonrası yeni buluşların ortaya çıkmasıyla başlamıştır. İktisat teorisinde teknolojik gelişmenin nasıl ortaya çıktığı yani teknolojinin içselleştirilmesine yönelik gayretlerin liderliğini Schumpeter yapmıştır. Bu bağlamda, teknolojik yeniliklerin kalkınma üzerindeki etkileri, iktisadi kalkınma teorilerinin önemli bir konusunu oluşturmuştur. Marx ve Schumpeter, kapitalist sistemde rekabet edebilmenin koşulunu yeniliklere bağlamışlar ve bu yeniliklerin kalkınma sürecindeki etkilerini ilk çalışan liderleri olmuşlardır (Kaya, 2008). 1980 yılı öncesine kadar Neo-klasik büyüme teorisi, büyüme literatürüne egemen olmuştur. Bu teoriye göre teknolojik gelişmeler ve nüfus artışı ekonomik büyümenin ana kaynaklarıdır. Teknolojik gelişmeler ve nüfus artışı modelde dışsal olarak belirlenmiştir. Özellikle 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren büyüme literatürüne içsel (yeni) büyüme modelleri hakim olmuştur. Romer ve Lucas'ın liderliğinde geliştirilen bu modellerde teknolojik gelişmeler Neo-klasik büyüme modelinin öngörüsünün tersine, dışsal değil içsel olarak belirlenmiştir.

Sanayileşmiş gelişmiş ülkelerde teknolojik gelişmeler, uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde anahtar bir role sahiptir. Teknolojik gelişmelerin ekonomik büyümeyi olumlu etkilemesi verimlilik yoluyla sağlanmaktadır. Yani teknolojik gelişmelerle verimlilik arasında kuvvetli bir bağ mevcut olup, bu anlamda teknolojik gelişmenin hızlanması çoğu kez verimliliğin de artması anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca, verimlilik artışının istihdamı arttırdığı ve verimlilik artışının kaynağının büyük oranda teknolojidenden kaynaklandığı ekonomik yaklaşımların kabul ettiği bir husustur (Taban, 2018). Özellikle, ürettikleri mal ve hizmetlere karşı gerek yurtiçinde gerekse yurtdışında rekabetle karşı karşıya kalan işletmeler ve ülkeler için beşeri sermaye çok önemlidir.

Niteliksiz işgücüne olan ihtiyaç yeni teknolojilerle birlikte her gün azalmaktadır. İşletmeler rekabet güçlerini koruyabilmek için, daha nitelikli mal ve hizmet üretmekle birlikte mal ve hizmet geliştirme süreçlerini kısaltmak zorundadırlar. Ayrıca, işletmeler rekabet güçlerini korumak adına organizasyon yapılarını daha esnek hale getirmek, çalışanların daha yetenek ve beceriyle donatılmalarını sağlamak ve piyasalarda öncesinde bilinmeyen değişikliklere karşı hemen önlem alabilmek için beşeri sermaye kalitesini artırmak mecburiyetindedirler (Bengtsson, 1993; Akt. Baş, 1997).

Teknolojik gelişme ile eğitilmiş nüfus arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. İyi ve kaliteli bir eğitim düzeyi ile birlikte daha fazla bilim adamı, analist, teknisyen ve yatırımcı bilgi stokunun artmasına katkı sağlayacak ve bu da yeni süreçlerin ve teknolojilerin doğuşuna neden olacaktır (Karayılmazlar ve Kargı, 2009). Bu nedenle iyi eğitilmiş nüfusa sahip gelişmiş ülkelerin teknolojik yenilikler bakımından az gelişmiş ülkelere göre daha avantajlı konuma sahip olduklarını söyleyebiliriz. Gelişmiş ülkelerin teknolojik bakımından üstün olmalarının nedeni, bu ülkelerin Ar-Ge'ye verdikleri önemden kaynaklanmaktadır. Bu ülkelerde Ar-Ge harcamalarının milli gelir içindeki payı yaklaşık %2-3 civarındadır. Öte yandan, az gelişmiş ülkelerde ise Ar-Ge harcamalarının milli gelir içindeki payı çok küçük olup, bu ülkelerin teknolojik gelişme bakımından geri olma sebebinin ana temelidir. Ar-Ge'yi eğitimle ilişkilendirdiğimizde, eğitimin Ar-Ge sektörlerinde çalışacak ve hatta teknoloji yaratacak nitelikli işgücünün yetiştirilmesi bakımından çok önemli olduğunu görmekteyiz. Gelişmekte olan ülkelere eğitim seviyesinin düşüklüğü ve Ar-Ge'ye ayrılan fonların yetersizliği, yeni teknolojilerin geliştirilmesini ve kullanımını sınırlamaktadır. Bu da bu ülkeleri sanayileşmiş ülkelerin gerisinde olmalarına yol açmaktadır (Alkin, 2006). Dolayısıyla gelişmekte olan ülkelere geleceğin teknolojilerinin üretilmesinde ve gelişmiş ülkelerin kalkınmışlık düzeylerinin yakalanmasında nitelikli eğitim çok önemli bir rol oynayacaktır. Bu sayede ekonomik büyüme ve kalkınma hızlanacak ve toplum daha yüksek bir refah seviyesine ulaşacaktır.

2.4.İstihdam Yönünden

Eğitim ile istihdam arasında doğru yönlü bir ilişki vardır. Küreselleşme sürecinin hızlı bir şekilde yaşandığı günümüzde bireyler sağlam, yeterli ve sürekli bir gelir elde etmek için iş güvencesinin olduğu alanlara girmek için uğraşırlar. Bu amacı gerçekleştirmede nitelikli eğitimin önemi herkes tarafından kabul edilen bir husustur.

İnsan kaynağının etkin kullanımı, günümüzde en önemli rekabet unsurlarından biridir. Bu yüzden çalışanların teknolojik yenilikler doğrultusunda bilgi ve beceri düzeylerini artırmaları rekabet üstünlüğünün sağlanmasının en önemli unsurudur (Gümüş ve Şişman, 2012). Bu çerçevede nitelikli insan gücünün yetiştirilmesi bakımından eğitim sistemine büyük görev düşmektedir. Eğitim sisteminin sunduğu hizmetlerle nitelik bakımından birbirlerinden farklı insan gücü yetiştirilmektedir. Örneğin yükseköğretim kurumları üst düzey pozisyonda insan yetiştirilmesine katkıda bulunurken, nitelikli ara insan gücü yetiştirilmesi meslek yüksekokulları ve mesleki-teknik öğretim kurumlarının, sektörün ihtiyaç duyduğu nitelik ve beceriye sahip insan gücü yetiştirilmesi ise çeşitli yaygın eğitim kurumlarının görevidir. İşletmeler, çok çeşitli mal ve hizmeti hem zamanında ve hem de kaliteli üretmek zorunda oldukları için, çalıştırdıkları işgücünün nitelikli olması onlar için önemlidir. Özellikle verimli ve kaliteli hizmet üretme bağlamında teknolojiye anlayan ve bunu uygulayabilen işgücü bu açıdan çok önemlidir (Taş, 2007).

Nitelikli insan gücünün istihdamının tam karşılandığı bir ülkede, hem kaliteli mal ve hizmet üretilmiş olacak hem de işgücünün verimliliği sayesinde bu ülkede iç ve dış pazara yönelik daha fazla mal ve hizmet üretilmesinin yolu açılacaktır. Hiç şüphesiz bu durum ekonomik büyümeye ve kalkınmaya önemli pozitif katkı sağlayacaktır.

Eğitimin istihdama pozitif katkı sağlamasının bir yolu, eğitim seviyesi yükseldikçe işsizlik oranlarının düşmesi ve işgücüne katılım oranlarının ise yükselmesidir. Ayrıca, eğitim düzeylerine göre ortalama işsizlik oranları arasındaki fark, 25-34 yaş içeren genç yaş gruplarında daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum, uzun vadede mesleki deneyim veya tecrübenin işsizlik riskini azaltıcı unsur olduğunu gösterir (Kavak, 1997).

Eğitim seviyesindeki yükseliş, kadın istihdamını artırmasına rağmen, eğitim düzeyi yeterli olmayan kadınların iş bulabilmeleri zorlaşmakta bu da kadın istihdam oranlarını düşürmektedir. Diğer yandan, eğitim düzeyi düşük bu kadınlar iş bulsalar dahi emeklerinin karşılığını tam alamadıkları için, düşük ücret düzeyine razı olmaktadır. Buna karşılık istihdama katılan ve üretime katkıda bulunan kadınlar eğitilmiş olanlardır ve bunların aldıkları ücret de genellikle yüksektir. Dünya genelinde erkeklere göre işgücüne katılım oranının düşük olduğu kadınlarda, eğitime verilen önem

sayesinde nitelikli işgücü seviyesinin yükselmesi, kadın işgücü katılım oranını artıran bir nedendir (Tezel, 2010).

2.5. Yaşam Kalitesi Yönünden

Eğitimli insanların olduğu bir toplumda yaşam kalitesi de yüksek olur. Suç oranlarının düşmesi, toplumun daha sağlıklı hale gelmesi, kültürel ve sosyal faaliyetler yaşanan artışlar, bir toplumun yaşam kalitesini belirleyen önemli unsurlardır.

Eğitim, bir ülkede suç oranlarının azaltılmasında önemli bir faktördür. Suç işlemeye genellikle ekonomik yetersizlikler neden olmaktadır. Ancak bireylerin eğitim seviyesinin yükselmesi ile gelirden yaşanan artışlar suç işlemeye oranını etkileyecektir. Bu kapsamda, gelir durumu iyi olan kişi, hapiste yatacağı zamandaki kaybedeceği geliri göze alamayacak ve bu da suç işlemeye oranını azaltacaktır. Dolayısıyla genel olarak bir ülkede eğitim seviyesinin yükselmesi ile suç oranları arasında negatif bir korelasyon bulunmaktadır. Öte yandan, suç işlemenin tek kaynağını sadece ekonomik sebeplere bağlanamaz, suç işlemenin eğitim dışında birçok nedeni bulunmaktadır. Ancak eğitimin suç oranlarının azaltılmasında önemli bir faktör olduğu söylenebilir (Öztürk, 2005). Eğitimin suç oranlarını azaltması toplumun huzurunu artırır. Bu yolla toplumda güven ortamı iyileşir ve bu da girişimcileri daha fazla yatırım yapmaya teşvik eder. Daha fazla yatırım ise ülkedeki kalkınma hızını yükseltecektir.

Toplumun daha sağlıklı hale gelmesi yaşam kalitesini artıran bir diğer faktördür. Bu konuda iyi eğitim görmüş bilinçli bireyler sağlıklarına daha fazla dikkat ve özen gösterdikleri için, daha az hastalanmaktadırlar. Bu da bireylerin kendi verimliliklerini artırması yanında işgücü kaybını önleyecek ve bu da ekonomik büyümeyi teşvik edecektir. (Taban ve Kar, 2015). Ayrıca, eğitim seviyesinin yükselmesi ile doğum oranlarının azalacak olması gerek aile ve gerekse devlet açısından beşeri sermaye yatırımlarını artıracaktır. Bu durum ileriki dönemlerde işgücünü daha kaliteli hale getirecektir. Diğer yandan, doğum oranlarındaki azalmayla birlikte nüfus artış hızının yavaşlaması emek piyasasındaki ücretlerin artmasına yönelik etkide bulunacaktır. Bununla birlikte eğitim seviyesi yüksek bireylerin aile planlaması konusunda daha fazla bilgili ve duyarlı olmaları, daha fazla kaynağın çocuklara ayrılması anlamına gelecek ve sadece parasal değil zamansal açıdan da çocukların eğitime daha çok önem verilecektir (Çalışkan,2007). Bununla birlikte eğitimin kazandırdığı bilinçle doğurganlık hızının düşmesi ile anne ve bebek ölüm oranları azalacak ve daha fazla sağlıklı

beslenme ile beklenen ömür süresi yükselecektir. Eğitimin doğurduğu sağlık alanındaki bu iyileşmeler beşeri sermayeyi nicelik ve nitelik bakımından daha kaliteli hale getirecektir. İşgücü verimliliğine pozitif katkı sağlayacak olması nedeniyle de büyüme ve kalkınma da bundan olumlu etkilenecektir. Bu yolla kişi başına düşen gelir artışı insanların yaşam kalitesine de olumlu yansıyacaktır.

Bunların dışında, bir ülkede eğitim seviyesinin yükselmesi ile kültürel ve sosyal faaliyetlerin sayısı da artar. Müze ve kütüphane sayılarının çoğalması, tiyatro, resim ve sinema gibi sanatsal faaliyetler eğitime verilen önemle artar (Günkör, 2017). Bu faaliyetlerin bir sonucu olarak ekonomik gelişme de teşvik edilmiş olur.

2.6.Eğitim Kalkınma İlişkisi Üzerine Yapılan Çalışmalar

Eğitimin kalkınma üzerine etkilerine yönelik birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların genelinde kalkınmanın göstergesi olarak da büyümenin ele alındığı görülmektedir. Bu bölümde ilk olarak ülkeler bazında eğitim-kalkınma ilişkisini test eden çalışmalara, daha sonra Türkiye üzerine yapılmış çalışmalara yer verilmektedir.

2.6.1.Ülke örnekleri

Barro (1991) 1960-1985 dönemi 98 ülkeye yatay kesit veri analizini uyguladığı çalışmasında, orta öğretime kayıtlı (ilkokul ve lise) öğrenci sayılarındaki artışların kişi başına düşen reel GSYH'yi artırdığına ilişkin sonuçlara ulaşmıştır. Yine Barro (1997) tarafından üç farklı dönemi içeren (1965-1975; 1975-1985; 1985-1990) başka bir çalışmada, 25 yaş üstü erkeklerin lise ve üstü seviyede aldıkları fazladan 1 yıllık eğitimin kişi başına düşen reel GSYH'yi pozitif etkilediğine ilişkin sonuçlara erişilmiştir.

Gregorio (1992) 12 Latin Amerika ülkesi için okuryazarlık oranı ile ilk ve ortaokula kayıtlı öğrenci sayıları ile büyüme arasındaki ilişkiyi test etmiştir. 1950-1985 dönemini kapsayan çalışması panel veri analiz yöntemi kullanılarak yapılmıştır. Eğitim göstergelerinin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği sonucuna varılmıştır.

Mankiw ve diğerleri (1992) beşeri sermaye göstergesi olarak lise düzeyinde kayıtlı 15-19 yaş nüfusun aktif nüfusa oranının aldıkları çalışmalarında, lise düzeyinde kayıtlı öğrenci sayılarının çalışabilir yaştaki nüfus başına GSYH'yi artırdığına ilişkin bulgulara ulaşmışlardır. 1960-1989 dönemi beşeri sermaye göstergesi olarak lise

seviyesinde kayıtlı öğrenci sayılarının kullanıldığı benzer sonuçlar, Levine ve Renelt (1992) tarafından da ulaşılmıştır.

Barro ve Lee (1993) çalışmalarında yetişkin nüfusun çeşitli düzeylerindeki okullaşma oranları ile büyüme arasındaki ilişki araştırılmıştır. 1960-1985 dönemi 129 ülkeye uyguladıkları çalışmanın sonuçları, eğitim düzeyinin GSMH büyüme oranı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğuna ilişkin sonuçlara erişilmiştir.

Benhabib ve Spiegel (1994) beşeri sermaye göstergesi olarak çalışan nüfusun eğitim yıl sayısını kullandıkları çalışmada, beşeri sermayenin kişi başına çıktı büyüme oranı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığına ilişkin sonuçlara erişmişlerdir.

Tallman ve Wang (1994) 1965-1989 dönemi Tayvan ekonomisi için yaptıkları çalışmada, beşeri sermaye birikimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi test etmişlerdir. İlk, orta ve yükseköğretim mezunu çalışanlara belirli ağırlıklar vererek iki ayrı beşeri sermaye endeksi kullanmışlardır. Bu endekslerle ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi gösteren katsayıların pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Bu sonuçlar, söz konusu dönemde Tayvan'ın ekonomik büyümesinde eğitim yoluyla kazanılan işgücünün verimliliğinin önemli bir rolünün bulunduğunu göstermiştir.

Barro ve Martin (1995) 1965-1985 dönemi ülkelerin büyümelerini belirleyen etmenlerin neler olduğuna ilişkin bir regresyon analizi yapmışlardır. Geniş bir ülke grubuna uyguladıkları analizlerinde, okullaşma oranları ve eğitimde kamu harcamaları başta olmak üzere birçok değişken kullanmışlardır. Elde edilen bulgular, okullaşma oranı ile büyüme arasında yüksek bir korelasyon olduğunu göstermiştir. Ayrıca eğitime yönelik kamu harcamalarının büyümeyi pozitif olarak etkilemesi, çalışmanın bir diğer sonucudur.

Piazola (1995) Eğitim-büyüme ilişkisini Güney Kore üzerine yaptığı araştırmasında, 1955-1990 dönemini kapsayan çalışmasında, orta öğrenim ve üniversite öğrencilerinin toplam nüfus içindeki payındaki artış ile büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki bulmuştur.

Gemmel (1996) 1960-1985 dönemini içeren gelişmekte olan ülkelere yönelik yaptığı çalışmasında ilk ve ortaöğretim okul düzeyinin kişi başına düşen reel GSYH'yi

pozitif etkilediğini ilişkin bulgulara erişilirken, gelişmiş ülkeler bakımından yükseköğretim okul düzeyi daha güçlü sonuçlar vermiştir.

In ve Doucouliagos (1997) A.B.D üzerine yaptıkları araştırma 1949-1984 dönemini kapsamaktadır. Eğitim göstergesi olarak toplam kayıtlı öğrenci sayıları ile eğitime yapılan toplam harcamaların analizde kullanıldığı çalışmada, eğitim göstergelerinin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğine ilişkin bulgular elde edilmiştir.

Sacerdoti ve diğerleri (1998) tarafından 1970-1996 dönemi 8 Batı Afrika ülkesine uygulanan çalışmada ise ortalama eğitim yıl sayısı ile büyüme arasındaki ilişki negatif çıkmıştır.

Ranis ve diğerleri (2000) 1970-1992 dönemini içeren gelişmekte olan ülkeler üzerine yaptıkları çalışmada eğitim harcamalarının büyüme üzerinde pozitif etkilere sahip olduğunu bulmuşlardır.

Asteriou ve Agiomirgianakis (2001) 1960-1994 dönemi Yunanistan üzerine yaptıkları çalışmada, yükseköğretim hariç, ilk ve orta öğretime kayıtlı öğrenci sayılarındaki artışların ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğine ilişkin sonuçlara ulaşmışlardır.

Bassanini ve Scarpetta (2001) tarafından panel veri yöntemini kullanılarak 21 OECD ülkesi için yapılan çalışmada, ortalama okullaşma oranı ile büyüme arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Webber (2002) beşeri sermaye göstergesi olarak ilk, orta ve liseye kayıtlı öğrencilerin kullandığı ve 1960-1990 dönemi 46 düşük ve orta gelirli ülkeye uyguladığı çalışmasında , söz konusu kayıtlı öğrenci sayısındaki artışın büyümeyi pozitif etkilediğine ilişkin bulgular elde etmiştir.

Baldacci ve diğerleri (2008) tarafından panel veri analiz yöntemiyle 188 gelişmekte olan ülke üzerine yaptıkları çalışma 1971-2000 dönemini kapsamaktadır. Elde edilen bulgular, eğitim ve sağlık harcamalarının eğitim ve sağlık sermayesi üzerinde anlamlı pozitif etkilerinin olduğunu ve bu etkilerinde daha fazla büyümeyi desteklediğini göstermiştir.

Durmuş (2017) eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, İran ve Güney Kıbrıs için 1999-2013 dönemini esas

olarak ampirik yönden incelemiştir. Panel eş-bütünleşme analizinin kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre, eğitim harcamalarının büyüme üzerindeki etkileri Türkiye ve İran için pozitif ve anlamlı, Güney Kıbrıs için negatif ve anlamlı bulunurken, Azerbaycan ve Ermenistan için ise istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır.

2.6.2. Türkiye rneği

Güngör (1997) tarafından yapılan çalışmada resmi ortalama eğitim sresinin ekonomik büyümede etkili olup olmadığı 1980-1990 yıllarını kapsayan dönem için incelenmiştir. Panel veri tekniği kullanılan çalışmanın sonucuna göre, Türkiye’de ortalama eğitim sresinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkilerinin olduğu saptanmıştır.

Kar ve Taban (2003) 1971-2000 döneminde çeşitli kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Türkiye’de kamu harcama türleri içerisinde yer alan eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğuna ilişkin sonuçlara ulaşmışlardır.

Bozkurt ve Doğan (2003) eğitim göstergeleri olarak okullaşma oranları ile bt içerisinde eğitime ayrılan payı kullandıkları çalışma 1983-2001 döneminde kapsamaktadır. Eğitimin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğine ilişkin sonuçlar elde etmişlerdir.

akmak ve Gümüş (2005) ise Tallman ve Wang (1994) tarafından geliştirilen modeli esas alarak, Türkiye’de beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkiyi ampirik olarak incelemişlerdir. 1960-2002 yılları arasını kapsayan çalışmalarında, beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri pozitif olarak bulunmuştur

Sarı ve Soytaş (2006) eğitim seviyesi ile büyüme arasındaki ilişki 1937-1996 dönemi için test edilmiştir. Yazarlar, ekonomik büyümeyi uzun dönemde ilk, orta, lise ve niversite ğrenci sayılarının etkilediğine ilişkin sonuçlara erişmişlerdir. Ancak, eğitim seviyesinin yükselmesinin ekonomik büyüme üzerinde yarattığı etkinin daha anlamlı olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kar ve Ağır (2006) 1926-1994 döneminde içeren çalışmalarında beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki Türkiye koşullarında test edilmiştir.

Eşbütünleşme ve nedensellik test yöntemlerini kullanılarak yapılan çalışmada beşeri sermaye göstergeleri olarak eğitim ve sağlık harcamaları kullanılmıştır. Çalışmada, eğitim harcamalarından ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisine saptanmıştır.

Ay ve Yardımcı (2008) 1950-2000 dönemini kapsayan çalışmalarında, beşeri sermaye değişkeni olarak lise ve yükseköğretimden kayıtlı öğrenci sayılarını kullanmışlardır. Zaman serileri analiz teknikleri kullanılarak elde edilen sonuçlara göre, beşeri sermaye olarak yükseköğretimdeki öğrenci sayıları göz önünde tutulduğunda, Türkiye’de fiziksel ve beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli pozitif bir ilişkinin olduğu sonucuna erişilmiştir.

Özsoy (2008) 1970-2006 yıllarını kapsayan çalışmasında, ekonomik büyüme üzerinde beşeri sermayenin etkileri incelenmiştir. Beşeri sermaye göstergesi olarak ilköğretim, lise, mesleki ve teknik eğitim ve yükseköğretim öğrenci sayıları kullanmıştır. VAR modelinin kullanıldığı çalışmadaki bulgular, Türkiye’de yükseköğretime ilişkin öğrenci sayılarının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini göstermiştir.

Erdoğan ve Yıldırım (2009) eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1983-2005 dönemini esas alarak incelemişlerdir. ARDL test yöntemi kullanılarak yapılan çalışmada, ilkokulda, ortaokulda, meslek ve genel liselerde öğretmen-öğrenci oranları, ilkokul düzeyinde okullaşma oranı ve eğitim harcamaları ile iktisadi büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki bulmuşlardır. Ancak, lise ve yüksekokul düzeyinde okullaşma oranları ile toplam yatırımlar içindeki eğitim yatırımları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönü ise negatif olmuştur.

Şimşek ve Kadılar (2010) 1960-2014 dönemini kapsayan çalışmalarında Türkiye’de yükseköğretimdeki kişi sayısı, ihracat ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiler ekonometrik test yöntemleri kullanılarak incelenmiştir. Bu çerçevede test yöntemi olarak eşbütünleşme ve nedenselliğin kullanıldığı çalışmadan elde edilen sonuçlar, yükseköğretimdeki kişi sayısındaki artış ile ihracatta gerçekleşen artışın büyümeyi desteklediğini ortaya koymuştur.

Akçacı (2013) tarafından yapılan ampirik çalışmada eğitim harcamaları ile büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi test edilmiştir. 1998-2012 dönemini içeren

alışmalarında ekonometrik yöntem olarak Toda-Yamamoto nedensellik testini kullanmışlardır. Test sonuçlarına göre, nedenselliğın eğitim harcamalarından ekonomik büyümeye doğru olduğunu göstermiştir.

Pamuk ve Bektaş (2014) çalışmalarında 1998-2013 dönemini kapsayan çalışmalarında eğitim ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye bağlamında incelemişlerdir. Çalışmada, söz konusu dönemde ekonomik büyümede eğitim harcamalarının bir rolü olmadığına ilişkin sonuçlara ulaşılmıştır.

Öztürk ve diğerleri (2017) yaptıkları çalışmada Türkiye’de eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ekonometrik olarak incelemişlerdir. 1980-2013 dönemini kapsayan eş-bütünleşme test sonuçları, eğitim harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğine ilişkin sonuçlara ulaşmışlardır.

Akıncı (2017) Otoregresif Dağıtılmış Gecikme Modeli (ARDL) testi kullanarak 2006-2017 dönemi eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ampirik olarak incelemiştir. Sonuçlara göre, incelenen dönem içerisinde ekonomik büyümede eğitim harcamalarının önemli rolünün bulunduğu istatistiksel olarak ispatlanmıştır.

Köprücü ve Sarıtaş (2017) 1980-2013 dönemini içeren çalışmalarında, eğitim ile ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişki incelenmiştir. Kişi başına düşen gelir, sermaye düzeyi, istihdam oranı ve eğitim düzeyi (ortaokullaşma oranı) verilerini kullandıkları çalışmada, uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde eğitimin anlamlı ve pozitif etkilerinin olduğuna ilişkin sonuçlara erişmişlerdir.

Çalışkan ve diğerleri (2018) çalışmalarında eğitim harcamaları ve sağlık-sosyal hizmet harcamaları ile GSYH arasındaki uzun dönem ilişkiyi ekonometrik olarak analiz etmişlerdir. 1998-2016 dönemini içeren çalışmadan elde edilen sonuçlar, eğitim harcamalarındaki %1’lik artışın GSYH üzerinde %0,51’lik bir artışa neden olduğunu göstermiştir.

Sonuç olarak, gerek dünya gerekse Türkiye bağlamında yapılan ampirik çalışmaların çoğunda eğitim yoluyla kazanılan beşeri sermayenin çalışanların verimliliğine olumlu katkı yaptığını ve bunun da ekonomik büyümeyi pozitif olarak etkilediğini göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EĞİTİM-KALKINMA İLİŞKİSİNİN TRA2 BÖLGESİ ANALİZİ

Bu bölümde eğitim ve kalkınma arasındaki ilişki Türkiye'nin TRA2 bölgesi kapsamına giren Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illeri için analiz edilmektedir. Bu bağlamda ilk olarak her bir ilin eğitim ve gelir göstergeleri açısından durumu TÜİK'in istatistik verilerinden yararlanılarak değerlendirilecektir. Daha sonra 2018 yılı TRA2 bölgesine ilişkin veriler ülkemizin üç büyük ili olan Ankara, İstanbul ve İzmir ile Türkiye'nin geneli ile bir karşılaştırma yapılarak TRA2 bölgesinin eğitim ve gelir açısından gelişmişlik durumu hakkında bir değerlendirme yapılacaktır. Son olarak, TRA2 bölgesinin eğitim düzeyi ile kalkınma arasındaki ilişkiler korelasyon ve En Küçük Kareler (EKK) yöntemleri yardımıyla analiz edilecektir.

3.1.TRA2 Bölgesinin Eğitim Göstergeleri Açısından Değerlendirilmesi

TRA2 bölgesine dahil Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerinin eğitim düzeyi ile ilgili veren önemli göstergeler ve bu göstergelere ilişkin yorumlar aşağıda sunulmaktadır.

3.1.2. Ağrı ili

2008-2018 dönemini kapsayan 10 yıllık dönemde Ağrı'daki eğitimle ilgili göstergelerin iyi bir gelişim sergilediği görülmektedir. Tablo 3.1'den görüldüğü gibi, okuryazarlık oranı 2008'de %81,4 iken, 2018'de bu oran %92,8'e ulaşmıştır. İlköğretim ve lise veya dengi öğretim mezun sayıları ilgili dönemde artış göstermiştir. 2008'de ilköğretim mezun sayısı 28.685'dir. Bu rakam %86'lık bir artışla 2018 yılında 53.354'e ulaşmıştır. Lise veya dengi okul mezun sayılarında da önemli bir artış söz konusudur. 2008'de 27.576 olan mezun sayısı, 2018 yılında 49207 olarak gerçekleşmiştir. Bunun dışında fakülte, yüksek lisans ve doktoralı mezun sayılarında da ilgili dönemde önemli artışların gerçekleştiği görülmektedir. 2008'de 5.404 olan fakülte mezunu sayısı 2018 yılında 29.596'dır. Yüksek lisans mezun sayısı ise 2008'de 416 iken, 2018 yılında 1.740 olarak gerçekleşmiştir. Doktora mezun sayısında da önemli bir artış vardır, 2008 yılında 111 olan sayının 2018 yılına gelindiğinde 353'e ulaştığı görülmektedir.

Tablo 3.1. Ağrı İli Eğitim Göstergeleri (2008-2018)

Yıllar	6Yaş Üzeri Okuryazar lık Oranı (%)	15 Yaş ve Üzeri İlköğretim Mezunu	Lise veya Dengi Okul Mezunu	Yüksekokul veya Fakülte Mezunu	Yüksek Lisans Mezunu	Doktora Mezunu
2008	81,4	28.685	27.576	5.404	416	111
2009	83,1	36.380	30.167	8.168	459	151
2010	87,6	50.469	33.900	9.123	575	197
2011	89,9	66.979	40.506	14.373	710	230
2012	90,5	71.334	39.175	15.624	663	221
2013	90,9	73.409	39.296	18.341	869	244
2014	91,3	64.723	40.830	21.569	897	256
2015	91,3	58.882	41.860	25.026	956	274
2016	91,8	51.812	43.746	26.473	916	282
2017	92,3	52.554	44.387	26.991	1.657	364
2018	92,8	53.354	49.207	29.596	1.740	353

3.1.2. Kars ili

Tablo 3.2’de verilen Kars ilinin eğitim göstergelerine bakıldığında okuryazarlık oranı ve tüm eğitim kademelerinin mezun sayılarında yıllar itibariyle önemli ilerlemelerin olduğu görülmektedir. 2008 yılında okuryazarlık oranı %87,2 seviyesinde iken bu oranın 2018 yılına gelindiğinde %94’e ulaştığı görülmektedir. Söz konusu dönemde ilköğretim mezun sayısı 26.932’den 36.167’ye çıkmıştır. Artış oranı yaklaşık %34’tür. Lise mezunu sayılarında da belirgin bir artışın yaşandığını görmekteyiz. 2008 yılında 31.932 olan mezun sayısı %31 oranındaki artışla 2018 yılında 41.940’a ulaşmıştır. İlköğretim ve lise seviyesinde mezun sayılarında önemli artışlar görülmesine karşın, en büyük artışların lisans ve lisansüstü seviyelerde yaşandığını görmekteyiz. Tablo 3.2’den görüldüğü gibi, 2008 yılında fakülte, yüksek lisans ve doktora mezunlarının sayıları sırasıyla 7003, 442 ve 166 iken, 2018 yılında bu mezun sayıları katlanarak artmıştır. 2018 yılında fakülte mezun sayısı 3 kat artarak 22.724’e, yüksek lisans mezun sayısı yaklaşık 4 kat artarak 1.730’a ve doktora mezun sayısı 3,7 kat artışla 606’ya ulaşmıştır.

Tablo 3.2. Kars İli Eğitim Göstergeleri (2008-2018)

Yıllar	6 Yaş Üzeri Okuryazarlık Oranı (%)	15 Yaş ve Üzeri İlköğretim Mezunu	Lise veya Dengi Okul Mezunu	Yüksekokul veya Fakülte Mezunu	Yüksek Lisans Mezunu	Doktora Mezunu
2008	87,2	26.932	31.932	7.003	442	166
2009	88,1	29.597	31.790	9.564	466	236
2010	90,4	38.695	32.136	9.791	589	270
2011	91,8	47.279	34.886	13.740	680	298
2012	92,1	50.286	33.844	14.803	673	295
2013	92,4	50.255	34.188	16.688	818	321
2014	92,6	45.107	35.364	18.508	884	331
2015	92,8	40.742	35.782	20.389	965	404
2016	93,2	35.531	37.472	22.072	1.001	417
2017	93,6	35.704	38.660	21.909	1.601	593
2018	94,0	36.167	41.940	22.724	1.730	606

Kaynak: TÜİK Bölgesel İstatistikler (<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>).

3.1.3. Iğdır ili

Iğdır iline ait eğitim göstergeleri incelendiğinde, Kars ve Ağrı illerinde olduğu gibi gerek okuryazarlık oranı ve gerekse eğitim kademelerinin mezun sayılarında önemli artışların yaşandığını görmekteyiz. Tablo 3.3'den görüleceği üzere, okuryazarlık oranı 2008 yılındaki %82,6'lık orandan 2018 yılında %93,2 düzeyine ulaşmıştır. İncelenen dönemde ilköğretim mezun sayısı %70 oranındaki artışla 24.758'e ulaşırken, lise mezun sayısı ise yaklaşık %40 oranındaki artışla 26.065 seviyesine ulaşmıştır. Lisans ve lisansüstü eğitim seviyelerinde de 2008-2018 döneminde ciddi artışlar söz konusudur. Bu dönemde, fakülte mezun sayısı yaklaşık 4 kat artışla 16.074'e, yüksek lisans mezun sayısı 4,4 kat artışla 1.114'e ve doktoralı mezun sayısı ise 7,5 kat gibi önemli bir artışla 241 düzeyine ulaşmıştır (Tablo 3.3).

Tablo 3.3.İğdır İli Eğitim Göstergeleri (2008-2018)

Yıllar	6 Yaş Üzeri Okuryazarlık Oranı (%)	15 Yaş ve Üzeri İlköğretim Mezunu	Lise veya Dengi Okul Mezunu	Yüksekokul veya Fakülte Mezunu	Yüksek Lisans Mezunu	Doktora Mezunu
2008	82,6	14.559	18.635	4.085	253	32
2009	84,0	16.768	18.605	5.214	250	56
2010	88,0	24.014	19.991	5.600	381	87
2011	90,1	28.70	22.015	7.892	446	104
2012	90,7	30.940	21.640	8.865	446	100
2013	91,1	31.243	21.591	10.596	561	117
2014	91,5	27.728	22.117	11.937	606	124
2015	91,6	25.071	21.808	13.391	679	137
2016	92,1	22.370	23.021	14.207	650	134
2017	92,6	23.321	23.862	14.838	1.029	221
2018	93,2	24.758	26.065	16.074	1.114	241

Kaynak: TÜİK Bölgesel İstatistikler (<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>).

3.1.4. Ardahan ili

Ardahan ilinde 2008-2018 döneminde hem okuryazarlık hem de eğitimin her kademesinden mezun sayısı açısından önemli mesafe kaydedildiği görülmektedir. Tablo 3.4'de görüldüğü gibi, bu ilde 2008'de okuryazarlık oranı %88 iken, 2018 yılında önemli bir artışla %94 seviyesine ulaşmıştır. İlköğretim mezun sayısı 10.531'den %15,4'lük artışla 12.156'ya ulaşmıştır. Söz konusu dönemde Lise mezunu sayısındaki artış ise %33 oranında gerçekleşmiş olup, 2018 yılı itibariyle mezun sayısı 15.977'dir. Diğer taraftan, TRA2 bölgesinin diğer illerinde yaşandığı gibi Ardahan ilinde de lisans ve lisansüstü mezun sayılarında çok önemli artışlar olmuştur. 2008 yılında 2.592 olan fakülte mezun sayısı 3,3 kat artışla 2018 yılında 8.450'ye ulaşırken, yüksek lisans mezun sayısı yaklaşık 4,2 kat artışla 169'dan 705'e ve doktoralı mezun sayısı ise 9,1 kat artışla 21'den 192'ye çıkmıştır.

Tablo 3.4.Ardahan İli Eğitim Göstergeleri (2008-2018)

Yıllar	6 Yaş Üzeri Okuryazarlık Oranı (%)	15 Yaş ve Üzeri İlköğretim Mezunu	Lise veya Dengi Okul Mezunu	Yüksekokul veya Fakülte Mezunu	Yüksek Lisans Mezunu	Doktora Mezunu
2008	88,2	10.531	11.990	2.592	169	21
2009	89,0	11.192	11.287	3.184	161	22
2010	90,5	14.588	12.105	3.253	196	52
2011	92,0	17.756	13.551	4.837	251	57
2012	92,3	18.332	13.249	5.507	259	53
2013	92,3	16.921	12.826	6.092	307	78
2014	92,4	14.499	13.273	6.686	351	93
2015	92,6	12.560	13.663	7.345	388	118
2016	93,1	11.041	14.539	7.879	392	124
2017	93,5	11.198	14.692	7.723	637	183
2018	94,0	12.156	15.977	8.450	705	192

Kaynak:TÜİK Bölgesel İstatistikler (<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgesel-istatistik/>)

3.1.5. Ankara, istanbul ve izmir illeriyle bir karşılaştırma

TRA2 bölgesinin eğitim düzeyine göre mezuniyet sayılarının 2018 yılı itibariyle ülkemizin üç büyük ili olan İstanbul, İzmir ve Ankara illeri açısından bir karşılaştırılması Tablo 3.5’de sunulmaktadır.

Tablo 3.5’e göre, Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerini içeren TRA2 bölgesinin her seviyedeki eğitimin bir göstergesi olan mezuniyet sayılarının İstanbul, İzmir ve Ankara illerine göre az olduğu görülmektedir. Bu açıdan İstanbul ili her eğitim düzeyinde mezuniyet sayıları bakımından birinci sıradadır. İstanbul’u Ankara izlerken üçüncü sırayı İzmir almaktadır. Tablodan, eğitim düzeylerine göre mezun sayılarında bölgenin veya illerin nüfus miktarının belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, eğitim düzeylerine göre mezun sayılarını daha doğru ve sağlıklı olarak değerlendirebilmemiz ve bir karşılaştırma yapabilmemiz açısından her seviyedeki mezunların nüfus içindeki payları ile analiz edilmesi daha doğru olacaktır.

Tablo 3.5.Eğitim Düzeyine Göre TRA2 Bölgesi İle Ankara, İstanbul ve İzmir İllerinin Karşılaştırılması (2018)

	TRA2	Ankara	İstanbul	İzmir
15 Yaş Üzeri Nüfus	771.203	4.238.964	11.363.994	3.479.458
15 Yaş Üzeri İlköğretim Mezunu	126.435	428.692	1.586.020	439.453
Lise veya Dengi Mezunu	133.189	1.209.863	2.871.545	883.929
Yüksekokul veya Fakülte Mezunu	76.844	974.756	217.6161	662.614
Yüksek Lisans Mezunu	5.289	140.171	291.177	66.623
Doktora Mezunu	1.392	33.831	52.744	15.082

Kaynak:TÜİK Bölgesel İstatistikler(<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselististik/>).

Tablo 3.6 TRA2 bölgesi ile Ankara, İstanbul ve İzmir bölgelerindeki mezun sayılarının 15 yaş üzeri nüfus içindeki paylarını göstermektedir.

Tablo 3.6.Eğitim Düzeyine Göre TRA2 Bölgesi İle Ankara, İstanbul ve İzmir İllerinin Mezuniyet Oranları (15 Yaş Üzeri Nüfus İçindeki Pay,%) (2018)

	TRA2	Ankara	İstanbul	İzmir
15 Yaş Üzeri İlköğretim Mezunu	16,4	10,1	14,0	12,6
Lise veya Dengi Mezunu	17,3	28,5	25,3	25,4
Yüksekokul veya Fakülte Mezunu	10,0	23	19,1	19
Yüksek Lisans Mezunu	0,7	3,3	2,6	1,9
Doktora Mezunu	0,2	0,8	0,5	0,4

Not: Rakamlar TÜİK Bölgesel İstatistik verilerinden yararlanılarak hesaplanmıştır.

2018 yılı verileri çerçevesinde TRA2 bölgesinde ilköğretim mezunlarının oranı %16,4 ile İstanbul, İzmir ve Ankara illerinin üzerinde bir paya sahiptir. Bu eğitim düzeyinde nüfus içindeki en yüksek oran %14 ile İstanbul olurken, bu ili sırasıyla %12,6 ve %10,1’lik oranlarla İzmir ve Ankara izlemektedir. Buna karşılık lise veya denge mezun oranı açısından ise TRA2 bölgesi %17,3 ile en düşük paya sahipken, Ankara illi %28,5’lik oranla birinci sırada yer alırken, İstanbul ve İzmir illerinin birbirlerine çok yakın yaklaşık %25’lik oranlara sahip olduğu görülmektedir. Tablo 3.6’den görüldüğü üzere, yüksekokul veya fakülte mezun oranları açısından TRA2 bölgesinin %10’luk oranla üç büyük ille karşılaştırıldığında en düşük paya sahip olduğu görülmektedir. Bu konuda Ankara ili %23 oranıyla en yüksek paya sahip olurken,

İstanbul ve İzmir illerinin payları hemen hemen birbirine eşit yaklaşık %19 seviyelerinde ikinci ve üçüncü sıradadırlar. TRA2 bölgesi lisans mezun oranlarında olduğu gibi, lisansüstü mezuniyet oranları açısından da İstanbul, İzmir ve Ankara illerinin gerisinde kalmıştır. TRA2 bölgesinde yüksek lisans mezunlarının nüfus içerisindeki payı 0,7 iken, doktora mezunlarının oranı ise sadece 0,2'dir. Öte yandan, Ankara ilinde yüksek lisans mezunlarının oranı %3,3 ve doktora mezun sayısının oranı ise %0,8 olarak gerçekleşmiştir. Ankara ilini yüksek lisans düzeyinde %2,6'lık oranla İstanbul izlerken, İzmir %1,9'luk payla üçüncü sırada yer almıştır. Doktora mezuniyet oranı açısından da Ankara %0,8 oranıyla birinci sırayı alırken, İstanbul %0,5'lik oranla ikinci ve İzmir %0,4 oranıyla üçüncü sıradadır.

3.1.6. Türkiye geneli açısından bir karşılaştırma

Tablo 3.7'de TRA2 bölgesinin eğitim düzeyine göre mezuniyet sayılarının Türkiye açısından bir karşılaştırmasını vermektedir.

Tablo 3.7. Türkiye Geneli Açısından Bir Karşılaştırma (2018)

	TRA2	15 Yaş Üstü Nüfus İçindeki Pay (%)	Türkiye	15 Yaş Üstü Nüfus İçindeki Pay (%)
15 Yaş Üzeri İlköğretim Mezunu	126.435	16,4	8.832.635	14,3
Lise veya Dengi Mezunu	133.189	17,3	14.785.993	23,9
Yüksekokul veya Fakülte Mezunu	76.844	10,0	9.754.499	15,8
Yüksek Lisans Mezunu	5.289	0,7	989.432	1,6
Doktora Mezunu	1.392	0,2	207.082	0,3

Kaynak: TÜİK. Bölgesel İstatistik Verileri (<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>).

Tablo verilerine göre, TRA2 bölgesinin 15 yaş üstü nüfusuna göre ilköğretim mezun oranları Türkiye ortalamasının üzerindedir. Bu oran TRA2 bölgesinde %16,4 iken, Türkiye'de %14,3 seviyesindedir. Buna karşılık, lise, fakülte ve lisansüstü eğitim kademelerinde ise TRA2 bölgesi mezuniyet oranlarının Türkiye ortalamasından daha düşük olduğu görülmektedir. Lise veya denge okul mezunu açısından TRA2 bölgesinde mezuniyet oranı %17,3 iken, bu rakam Türkiye'de %23,9'dur. Aynı şekilde fakülte mezuniyet oranı TRA2 bölgesinde %10'luk orana sahipken, Türkiye ortalaması

%15,8'dir. Yüksek lisans ve doktora mezun oranları açısından baktığımızda ise Türkiye ortalamasına göre bu oranların sırasıyla %1,6 ve %0,3 olduğu görülürken, TRA2 bölgesinde bu oranların daha düşük seviyede, sırasıyla %0,7 ve %0,2 olduğu görülmektedir.

3.2. TRA2 Bölgesinin Gelir Açısından Değerlendirilmesi

Bu kısımda TRA2 bölgesine dahil Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan ilinin 2004-2018 dönemi 2009 bazlı cari fiyatlarla kişi başına GSYH ve GSYH açısından bir değerlendirilmesi yapılmaktadır.

3.2.1. Ağrı ili

Ağrı ilinin kişi başına düşen GSYH ve iktisadi faaliyet kolları bağlamında hesaplanmış GSYH değerleri Tablo 3.8'de verilmiştir. Tablo verilerinde kişi başına düşen GSYH'nin her yıl arttığı Ağrı'da, 2004 yılında 2.765 TL olan kişi başı GSYH, 2018 yılında 15.121 TL'ye ulaşmıştır. Ağrı'da her yıl kişi başına düşen GSYH'de bir artış yaşanmış olup, en yüksek artış hızı 2010 yılında yaklaşık %35 olarak gerçekleşmiştir. Kişi başına düşen GSYH'de en düşük artışın yaşandığı yıllar 2006, 2008 ve 2009 yıllarıdır. Bu ilde 2004-2018 döneminde ortalama kişi başına düşen GSYH artış hızı %12,8 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.8. Ağrı ilinin GSYH Düzeyi (2004-2018)

Yıllar	Kişi Başına GSYH (TL)	Kişi Başına GSYH (%)	GSYH (bin TL)	GSYH (%)
2004	2.765	-	1.452.201	-
2005	3.164	14,4	1.666.864	14,8
2006	3.368	6,4	1.780.097	6,8
2007	3.662	8,7	1.941.158	9,0
2008	3.927	7,2	2.087.119	7,5
2009	4.210	7,2	2.252.109	7,9
2010	5.678	34,9	3.065.340	36,1
2011	6.111	7,6	3.353.554	9,4
2012	7.083	15,9	3.923.571	17,0
2013	7.829	10,5	4.319.702	10,1
2014	8.486	8,4	4.669.731	8,1
2015	9.657	13,8	5.295.361	13,4
2016	11.125	15,2	6.060.146	14,4
2017	12.764	14,7	6.883.067	13,6
2018	15.121	18,5	8.134.638	18,2

Kaynak: TÜİK Bölgesel İstatistikler (<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselististik/>).

Tablo 3.8’de görüldüğü gibi, Ağrı ilinde kişi başına düşen GSYH’deki artışa benzer yapının GSYH düzeyinde de yaşandığını görmekteyiz. 2004 yılında 1.452.201 bin olan GSYH miktarı, 2018 yılında 8.134.638 bin TL’ye ulaşmıştır. GSYH’nin en fazla artış gösterdiği yıl %36,1’lik oranla 2010 yılı olurken, en düşük artışın gerçekleştiği yıllar 2006 ve 2008 yılları olmuştur. Bu ilde kişi başına düşen GSYH’de olduğu gibi ilgili dönemde GSYH’de her yıl artış göstermiştir.

3.2.2. Kars ili

Kars ilinin kişi başına düşen GSYH ve iktisadi faaliyet kolları bağlamında hesaplanmış GSYH değerleri Tablo 3.9’da verilmiştir.

Tablo 3.9. Kars ilinin GSYH Düzeyi (2004-2018)

Yıllar	Kişi Başına GSYH (TL)	Kişi Başına GSYH (%)	GSYH (bin TL)	GSYH (%)
2004	3.756	-	1.201.337	-
2005	4.074	8,5	1.294.499	7,8
2006	4.824	18,4	1.522.690	17,6
2007	5.323	10,3	1.668.275	9,6
2008	5.808	9,1	1.813.212	8,7
2009	6.257	7,7	1.935.431	6,7
2010	7.811	24,8	2.375.788	22,8
2011	8.991	15,1	2.731.209	15,0
2012	10.270	14,2	3.135.456	14,8
2013	10.909	6,2	3.303.817	5,4
2014	12.433	14,0	3.713.481	12,4
2015	15.252	22,7	4.492.609	21,0
2016	16.784	10,0	4.887.743	8,8
2017	19.554	16,5	5.645.571	15,5
2018	22.831	16,8	6.581.355	16,6

Kaynak: TÜİK Bölgesel İstatistikler (<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>).

Kars ilinde gerek kişi başına GSYH gerekse GSYH rakamlarının yıldan yıla arttığı görülmektedir. 2004 yılında 3.756 TL olan kişi başına GSYH, 2018 yılında 22.831 olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu dönemde ortalama yıllık kişi başına GSYH’de %13,7 oranında bir artışın yaşandığı Kars ilinde, kişi başına GSYH bakımından bir önceki yıla göre en fazla artış %24,8’lik oranla 2010 yılında, en düşük artış ise %6,2 ile 2013 yılında gerçekleşmiştir. Bu ilde 2004 yılında GSYH 1.201.337 bin TL iken, 2018 yılında 6.581.355 bin TL seviyesine ulaşmıştır. Bir önceki yıla göre GSYH’de en yüksek artış, kişi başına düşen GSYH’de olduğu gibi 2010 yılında gerçekleşmiş olup, artış oranı %22,8’dir. İkinci en yüksek artış oranı ise %21’lik oranla 2015 yılında gerçekleşmiştir. Kars ilinde bir önceki yıla göre en düşük GSYH artışının yaşandığı yıl ise kişi başına değerinde olduğu gibi 2013 yılıdır ve artış oranı %5,4’dür.

3.2.3. Iğdır ili

Iğdır ilinin kişi başına düşen GSYH ve iktisadi faaliyet kolları bağlamında hesaplanmış GSYH değerleri Tablo 3.10’da verilmiştir.

Tablo 3.10. Iğdır İlinin GSYH Düzeyi (2004-2018)

Yıllar	Kişi Başına GSYH (TL)	Kişi Başına GSYH (%)	GSYH (bin TL)	GSYH (%)
2004	4.239	-	754.826	-
2005	5.164	21,8	925.081	22,6
2006	6.190	19,9	1.115.871	20,6
2007	6.538	5,6	1.185.531	6,2
2008	7.512	14,9	1.374.249	15,9
2009	7.711	2,6	1.417.017	3,1
2010	8.739	13,3	1.607.565	13,4
2011	9.904	13,3	1.848.399	15,0
2012	11.902	20,2	2.256.968	22,1
2013	12.722	6,9	2.422.501	7,3
2014	13.734	8,0	2.626.456	8,4
2015	16.190	17,9	3.112.499	18,5
2016	17.506	8,1	3.371.900	8,3
2017	22.312	27,5	4.323.716	28,2
2018	26.316	17,9	5.161.037	19,4

Kaynak: TÜİK Bölgesel İstatistikler (<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>).

Tablo 3.10’dan görüldüğü gibi Iğdır’da kişi başına düşen GSYH 4.239 TL iken, 2018 yılında 26.316 TL’ye ulaştığı görülmektedir. Söz konusu dönemde gerçekleşen kişi başına düşen GSYH tam 6,2 kat artmış olup, ortalama artış oranı %13,8’dir. Kişi başına düşen GSYH’de en yüksek artış oranı %27,5 ile 2017 yılında gerçekleşmiştir. En düşük artış oranı ise %2,9 ile 2009 yılıdır. Kişi başına düşen GSYH’de olduğu gibi GSYH açısından da Iğdır ili önemli bir gelişme kaydetmiştir. 2004 yılında 754.826 bin TL olan GSYH düzeyi 2018 yılına gelindiğinde 5.161.037 TL düzeyine gelmiştir. 2014-2018 döneminde GSYH’deki artış oranı ise 6,8 kattır. En yüksek GSYH artış oranı 2017

yılında %28,2 ile gerçekleşirken, en düşük oran %3,1 oranındaki artışla 2009 yılında gerçekleşmiştir.

3.2.4. Ardahan ili

Ardahan ilinin kişi başına düşen GSYH ve iktisadi faaliyet kolları bağlamında hesaplanmış GSYH değerleri Tablo 3.11’de verilmiştir.

Tablo 3.11. Ardahan İlinin GSYH Düzeyi (2004-2018)

Yıllar	Kişi Başına GSYH (TL)	Kişi Başına GSYH (%)	GSYH (bin TL)	GSYH (%)
2004	4.104	-	483.818	-
2005	4.091	-0,3	476.483	-1,5
2006	5.081	24,2	584.437	22,7
2007	5.811	14,4	659.534	12,8
2008	6.380	9,8	717.594	8,8
2009	6.897	8,1	760.061	5,9
2010	9.421	36,6	1.006.271	32,4
2011	10.430	10,7	1.110.322	10,3
2012	12.198	17,0	1.305.831	17,6
2013	12.777	4,7	1.337.926	2,5
2014	13.909	8,9	1.415.843	5,8
2015	17.703	27,3	1.771.003	25,1
2016	19.765	11,6	1.952.775	10,3
2017	23.130	17,0	2.260.154	15,7
2018	26.659	15,3	2.612.595	15,6

Kaynak: TÜİK Bölgesel İstatistikler (<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>).

Ardahan ilinde kişi başına düşen GSYH 2018 yılında 26.659 TL olarak gerçekleşmiştir. 2004 yılındaki 4.104 TL ile karşılaştırıldığında, söz konusu dönemde tam 6,5 katlık bir kişi başı GSYH’de bir artış olmuştur. Yıllık bazda ortalama kişi başına düşen GSYH artış oranı %14,2’dir. En fazla kişi başına GSYH’deki artış %36,6’lık oranla 2010 yılında meydana gelmiştir. Buna karşılık 2005 yılında kişi başına düşen GSYH’de ise bir önceki yıla göre %0,3’lük bir azalma olmuştur. Reel GSYH

bakımından baktığımızda ise Iğdır'da 2004 yılındaki 483.818 bin TL olan GSYH'nin 2018 yılında 2.612.595 bin TL seviyesine ulaştığı görülmektedir. 2010 yılı en yüksek GSYH artışının yaşandığı yıl olup, bu yıl GSYH düzeyi 1.006.271 bin TL'dir. Öte yandan, 2005 yılında GSYH'de bir önceki yıla göre %1,5'luk bir daralma meydana gelmiştir. 2004-2018 döneminde pozitif anlamda en düşük GSYH artışı ise %2,5'luk oranla 2013 yılında gerçekleşmiştir.

3.2.5. Ankara, İstanbul ve İzmir illeriyle bir karşılaştırma

Tablo 3.12, 2004 ve 2018 yılı verilerine göre TRA2 bölgesinin GSYH ve kişi başına düşen GSYH açısından Ankara, İstanbul ve İzmir illeriyle bir karşılaştırmasını vermektedir.

Tablo 3.12. TRA2 Bölgesi ve Ankara, İstanbul ve İzmir İllerinin GSYH Düzeyi (2004 ve 2018)

Bölge ve İller	Kişi Başına düşen GSYH (TL)		GSYH (bin TL)	
	2004	2018	2004	2018
TRA2	3.411	20.074	3.892.183	22.489.625
Ankara	13.321	60.249	55.545.009	329.831.245
İstanbul	14.656	76.779	173.019.044	1.155.254.285
İzmir	10.538	54.305	37.750.431	233.514.796

Kaynak: TÜİK Bölgesel İstatistikler (<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>).

Tabloda TRA2 bölgesinin 2004 yılına ait kişi başına düşen GSYH düzeyi 3.411 TL'dir. Bu rakam yaklaşık 5,9 katlık bir artışla 2018 yılında 20.074 TL düzeyine ulaşmıştır. Ankara, İstanbul ve İzmir illerinde de söz konusu dönemde kişi başına düşen GSYH'de artışlar olmuş, 2004 yılında Ankara'da kişi başına GSYH 13.321 TL düzeyinden, 2018 yılında 60.249 TL'ye, aynı şekilde İstanbul'da 14.656 TL'den 76.779 TL'ye ve İzmir'de 10.538 TL'den 54.305 TL'ye artmıştır. 2018 yılı verilerine göre, Ankara'da kişi başına GSYH değeri TRA2 bölgesinden 3 kat, İstanbul ili 3,8 ve İzmir ili 2,7 kat daha fazla gerçekleşmiştir.

Kişi başına düşen GSYH'de olduğu gibi GSYH açısından da TRA2 bölgesi, bu illerin gerisinde bulunmaktadır. 2004 yılında TRA2 bölgesinde 3.892 milyon TL iken, 2018 yılında yaklaşık 5,8'lik katlık artışla 22.490 milyon TL olmuştur. Diğer taraftan 2004 yılı verilerine Ankara'da GSYH 55.545 milyon TL, İstanbul'da 173.019 milyon TL ve İzmir'de 37.750 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. 2004 yılı ile karşılaştırıldığında bu iller arasında 2018 yılındaki en yüksek artış yaklaşık 6,7 katla İstanbul'da gerçekleşmiştir. Bu ilde 2018 yılı GSYH düzeyi 1.155.254 milyon TL düzeyine ulaşırken, Ankara'da bu rakam 329.831 milyon TL ve İzmir'de yaklaşık 233.515 milyon TL olmuştur.

3.2.6. Türkiye geneli açısından bir karşılaştırma

Tablo 3.13, 2004 ve 2018 yılı verilerine göre, kişi başına GSYH ve GSYH bakımından TRA2 bölgesi ile Türkiye'nin bir karşılaştırmasını vermektedir.

Tablo 3.13 TRA2 Bölgesi ve Türkiye'nin GSYH Düzeyi (2004-2018)

	Kişi Başına GSYH		GSYH	
	(TL)		(bin TL)	
	2004	2018	2004	2018
TRA2	3.411	20.074	3.892.183	22.489.625
Türkiye	8.536	45.750	577.023.497	3.724.387.936

Kaynak: TÜİK Bölgesel İstatistikler (<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselstatistik/>).

Tablo verilerine göre, TRA2 bölgesinin kişi başına düşen GSYH düzeyi 2004 yılında 3.411 TL'dir. Türkiye'de ise bu rakam ortalama olarak 8.536 TL olarak gerçekleşmiştir. Arada tam 2,5 kat, kişi başı gelir farklılığı vardır. 2018 yılında ise TRA2 bölgesinde 20.074 TL olan kişi başı GSYH Türkiye'de ortalama olarak 45.750 TL olmuştur. Aradaki fark biraz düşmesine rağmen (2,5 kattan 2,2 kata) yine de TRA2 bölgesi ile Türkiye arasında kişi başı GSYH arasında önemli bir fark olduğu görülmektedir. Yani kişi başına GSYH açısından TRA2 bölgesi, Türkiye ortalamasının oldukça gerisindedir. Kişi başına GSYH'de görülen bu büyük farklılık, GSYH açısından da söz konusudur. 2004-2018 yılları arasında Türkiye'nin TRA2 bölgesindeki GSYH tam 5,8 kat artarken, Türkiye genelinde (577.023 milyon TL'den 3.724.388 milyon TL'ye) tam 6,5 kat artmıştır. Ayrıca TRA2 bölgesinin 2004 ve 2018 yılı GSYH

rakamları, bu bölgenin Türkiye'nin GSYH içerisinde %0,6 gibi küçük bir paya sahip olduğunu göstermektedir.

3.3. TRA2 Bölgesinde Eğitim ve Kalkınma Arasındaki İlişkinin Testi

Türkiye'de TRA2 bölgesinde eğitim ve kalkınma arasındaki ilişkilerin test edilmesinde korelasyon ve basit regresyon analiz yöntemlerinden faydalanılmaktadır.

3.3.1. Veri seti

Analizde zaman aralığı olarak 2008 ile 2018 arası dönemi kapsayan veriler kullanılmaktadır. Bu zaman aralığının seçilmesinin nedeni eğitime ilişkin verilerin 2008 yılından itibaren başlamasından dolayıdır. Çalışmada TRA2 bölgesindeki kalkınmanın göstergesi olarak kişi başına düşen GSYH değerleri kullanılmıştır. Eğitim göstergeleri olarak, eğitim düzeylerine göre (ilköğretim, lise, fakülte, yüksek lisans ve doktora) mezuniyet sayıları kullanılmıştır. Tüm veriler TÜİK'in Bölgesel İstatistikler adlı web sayfasından (<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>) elde edilmişlerdir.

2008-2018 dönemi TRA2 bölgesine ilişkin veriler Tablo 3.14’de gösterilmektedir.

Tablo 3.14. TRA2 Bölgesi Kişi Başına GSYH ve Eğitim Düzeyine Göre Mezuniyet Oranları (2008-2018)

Yıllar	Kişi Başına GSYH (2009 baz) (TL)	15 Yaş ve Üzeri İlköğretim Mezunu	15 Yaş ve Üzeri Lise veya Dengi Mezunu	Yüksekoku I veya Fakülte Mezunu	Yüksek Lisans Mezunu	Doktora Mezunu
2008	5260	80707	90133	19084	1280	330
2009	5592	93937	91849	26130	1336	465
2010	7098	127766	98132	27767	1741	606
2011	7894	160754	110958	40842	2087	689
2012	9189	170892	107908	44799	2041	669
2013	9901	171828	107901	51717	2555	760
2014	10880	152057	111584	58700	2738	804
2015	12924	137255	113113	66151	2988	933
2016	14434	120754	118778	70631	2959	957
2017	17073	122777	121601	71461	4924	1361
2018	20074	126435	133189	76844	5289	1392

Kaynak: TÜİK Bölgesel İstatistikler (<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselististik/>).

Tablo 3.14’deki veriler bağlamında değişkenlere ait açıklayıcı istatistikler Tablo 3.15’de sunulmaktadır. Bu istatistiklere göre, TRA2 bölgesinde 2008 ile 2018 yılları arasında kişi başına düşen GSYH 10938 TL iken, en yüksek 20074 olurken en düşük 5260 olmuştur. İlköğretim kademesinde mezuniyet ortalaması 133197 olarak gerçekleşirken, en yüksek değer 171828, en düşük değer 80707 olmuştur. Lise mezunlarında ise ortalama değer 109559 olup, en yüksek değer 76844, en düşük değer 90133’tür. Fakülte mezunlarına baktığımızda ortalama mezuniyet sayısı 50375 iken, en yüksek değer 76844, en düşük değer ise 19084 olarak gerçekleşmiştir. TRA2 bölgesinde yüksek lisans mezunları açısından en yüksek 5289, en düşük 1280 olurken, ortalama 2722 olmuştur. Doktora mezun sayısı yönünden bakıldığında ise ortalama mezuniyet 815 iken, en yüksek 1392, en düşük 330 olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, standart

sapmanın en fazla olduğu eğitim kademesi ilköğretim olurken, en düşük standart sapma doktoralı mezun sayısında gerçekleşmiştir.

Tablo 3.15. Açıklayıcı İstatistikler

	Kişi Başına GSYH (2009 baz)	15 Yaş ve Üzeri İlköğretim Mezunu	15 Yaş ve Üzeri Lise veya Dengi Mezunu	Yüksekokul veya Fakülte Mezunu	Yüksek Lisans Mezunu	Doktora Mezunu
Maksimum	20074	171828	133189	76844	5289	1392
Minimum	5260	80707	90133	19084	1280	330
Ortalama	10938	133197	109559	50375	2722	815
Standart Sapma	4756	29462	12783	20188	1320	333
Gözlem Sayısı	11	11	11	11	11	11

3.3.2. Korelasyon ve regresyon analiz sonuçları

Çalışmada kullanılan değişkenlere ilişkin korelasyon analiz sonuçları Tablo 3.16’da verilmiştir. Korelasyon sonuçlarına göre;

1. Kişi başına düşen GSYH ile ilköğretim mezun sayıları arasında %13,
2. Kişi başına düşen GSYH ile lise mezun sayıları arasında %95,
3. Kişi başına düşen GSYH ile fakülte mezun sayıları arasında %94,
4. Kişi başına düşen GSYH ile yüksek lisans mezun sayıları arasında %97,
5. Kişi başına düşen GSYH ile doktora mezun sayıları arasında %98

oranında bir ilişki olduğu görülmektedir. Eğitim düzeyine göre, kişi başına düşen GSYH ile en az ilişki oranına sahip eğitim düzeyi ilköğretim mezunları oluşturur.

Tablo 3.16. Korelasyon Analiz Sonuçları

	Kişi Başına Düşen GSYH	İlköğretim Mezun Sayısı	Lise Mezun Sayısı	Fakülte Mezun Sayısı	Yüksek Lisans Mezun Sayısı	Doktora Mezun Sayısı
Kişi Başına Düşen GSYH	1,00	0,13	0,95	0,94	0,97	0,98
İlköğretim Mezun Sayısı	0,13	1,00	0,36	0,31	0,11	0,19
Lise Mezun Sayısı	0,95	0,36	1,00	0,94	0,92	0,94
Fakülte Mezun Sayısı	0,94	0,31	0,94	1,00	0,88	0,92
Yüksek Lisans Mezun Sayısı	0,97	0,11	0,92	0,88	1,00	0,99
Doktora Mezun Sayısı	0,98	0,19	0,94	0,92	0,99	1,00

Tablo 3.6’da bağımsız değişken olarak tanımlanan (ilköğretim, lise, fakülte, yüksek lisans ve doktora mezun sayıları) arasında yüksek oranda bir korelasyona rastlanılmış olması çoklu doğrusal bağlantı (multicollinearity) sorununu ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle sorunu çözmek adına bağımsız değişkenlerin tümünün yer aldığı tek bir modelin tahmin edilmesi yerine, açıklayıcı değişken olan kişi başına düşen GSYH ve eğitim düzeyine göre her bir bağımsız değişkenin tanımlandığı EKK yönteminin kullanıldığı 5 regresyon modeli tahmin edilmiştir.

$$\text{Model 1: } KGSYH = \beta_0 + \beta_1 ilk + U_t$$

$$\text{Model 2: } KGSYH = \beta_0 + \beta_1 lis + U_t$$

$$\text{Model 3: } KGSYH = \beta_0 + \beta_1 fak + U_t$$

$$\text{Model 4: } KGSYH = \beta_0 + \beta_1 yük + U_t$$

$$\text{Model 5: } KGSYH = \beta_0 + \beta_1 dok + U_t$$

Modellerde yer alan $KBGSYH$; 2009 bazlı cari fiyatlarla kişi başına düşen GSYH'yi, ilk ; İlköğretim mezun sayılarını, lis ; lise ve dengi okul mezun sayılarını, fak ; fakülte mezun sayılarını, $yük$; yüksek lisans mezun sayılarını, dok ; doktora mezun sayılarını ve U_t ; hata terimini göstermektedir. Tahmin edilen modellere ilişkin regresyon sonuçları Tablo 3.17'de verilmektedir.

Tablo 3.17. Regresyon Analiz Sonuçları

Model 1: Bağımlı Değişken: KGSYH			
	Katsayı	t-istatistiği	P-Değeri
β_0	1.436	0.214	0,287
β_1	0.661	1.158	0,277
R^2	0.13		
F -istatistik	1.341		0,277
Model 2: Bağımlı Değişken: KGSYH			
β_0	-32.314	-8.435	0,000*
β_1	3.581	10.841	0,000*
R^2	0,93		
F -istatistik	117.534		0,000*
Model 3: Bağımlı Değişken: KGSYH			
β_0	-0.311	-0.312	0,762
β_1	0.887	9.561	0.000*
R^2	0,91		
F -istatistik	91.405		0,000*
Model 4: Bağımlı Değişken: KGSYH			
β_0	1.970	4.023	0,003*
β_1	0.927	14.814	0,000
R^2	0,96		
F -istatistik	219.449		0,000*
Model 5: Bağımlı Değişken: KGSYH			
β_0	2.622	4.808	0,001*
β_1	0.995	12.112	0,000*
R^2	0.94		
F -istatistik	146.700		0,000*

Not: *, %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılıklarını gösterir.

Açıklayıcı değişken olarak ilköğretim mezunlarının yer aldığı Model 1 dışında, diğer tüm modellerde açıklayıcı değişken katsayıları istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlıdır. Model 1’de ilköğretim mezun sayılarının kişi başına düşen GSYH’yi pozitif etkilediği görülmesine karşılık, katsayı istatistiki bakımından anlamlı çıkmamıştır. Bunun nedenlerinden bir tanesi, ilköğretim seviyesinde istenilen miktarda istihdam artışının yaşanmamış olması gösterilebilir. Bu eğitim düzeyinde söz konusu dönemde yıllık artış oranı sadece %1,2’dir. Diğer neden, bu eğitim düzeyinde çalışanların yani istihdam edilenlerin verimliliklerinin düşük olması ile açıklanabilir. Bu nedenlerden dolayı ilköğretim mezun sayılarının TRA2 bölgesinde kişi başına düşen GSYH üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı sonucu çıkartılabilir. Model 2’ye göre, lise veya dengi okul mezun sayılarını gösteren katsayı %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Yani lise mezun sayılarındaki %1’lik bir artış, kişi başına düşen GSYH’yi yaklaşık %3,5 oranında artırmaktadır. Burada lise veya dengi okul mezunlarının ilköğretim mezunlarına göre daha kalifiye ve yetenek gerektiren işlerde çalışmalarını onların verimliliklerini artırıcı bir unsur olarak değerlendirmek mümkündür. 2008-2018 döneminde bu kesimin istihdamında önemli bir artış gerçekleşmiştir. TÜİK verilerine göre, TRA2 bölgesinde 2008 yılında lise ve dengi okul mezunlarının istihdamı 31 bin iken, bu rakam 2018 yılında 44 bine çıkmıştır. Yıllık ortalama artış oranı %3,6’dır. Söz konusu dönemde lise veya dengi okul mezunlarının istihdamında yaşanan bu önemli artışın, bölge kişi başına düşen GSYH’yi de önemli oranda artırdığı anlaşılmaktadır.

Model 3’de fakülte mezun sayılarını gösteren katsayı %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Katsayı değerine göre, fakülte mezun sayılarındaki %1’lik bir artış kişi başına düşen GSYH’yi %0,9 oranında artırmaktadır. Fakülte mezunlarının GSYH’ye katkısının lise mezunlarına göre daha düşük olduğu görülmektedir. Bu durum, fakülte mezunlarının istihdam düzeyinin lise mezunları istihdamından daha düşük olmasıyla açıklanabilir. 2008 döneminde fakülte mezunlarının istihdamı 16 bin iken, 2018’de 35 bine çıkmıştır. Bu rakamlar lise veya dengi okul mezun istihdamının gerisindedir. Ayrıca, fakülte mezunlarının iş konusunda daha seçici olmaları ve bu mezunların bir kısmının kendi mesleklerinde iş bulamamaları nedeniyle verimliliği düşük işlerde çalışmaları da bu kesimin verimliliğini düşürücü bir diğer faktör olabilir.

Model 4 ve Model 5’de sırasıyla açıklayıcı değişken olarak kullanılan yüksek lisans ve doktora mezun sayıları istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlıdır.

Lisansüstü (yüksek lisans ve doktora) mezuniyet sayılarındaki %1’lik bir artış, kişi başına düşen GSYH’yi hemen hemen aynı oranda yaklaşık %1 oranında artırmaktadır. Lisansüstü mezuniyet sayılarının, kişi başına düşen GSYH artışına fakülte mezunlarına göre biraz daha fazla katkı sağladıkları görülmektedir. Bu kesimin mezuniyet oranları düşük olmasına rağmen, kişi başına düşen GSYH’yi anlamlı bir şekilde etkilemesi, bu kesimin yüksek verimliliklerinden kaynaklanmış olabilir.

Tüm bu sonuçlar, lise ve üzeri eğitim düzeylerindeki mezuniyet sayılarının TRA2 bölgesinde kişi başına düşen GSYH’yi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkilediğini göstermektedir. Ayrıca, daha yüksek eğitim seviyesinin sağlamış olduğu gelir artışının bölgenin beşeri sermaye birikimine olumlu katkı sağlayacak olması ve bu yolla da üretimde verimlilik artışlarının yaşanması beklenen bir durumdur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bugünün küreselleşen dünyasında geri kalmışlıktan kurtulmak tüm gelişmekte olan ülkelerin temel hedefidir. Bu hedefi gerçekleştirmenin yolu kalkınmadan geçmektedir. İktisadi kalkınma ile birlikte ülkeler sadece daha fazla bir gelire sahip olmamaktadırlar, aynı zamanda iyi bir eğitim ve sağlık koşullarına kavuşarak beşeri sermayelerini de güçlendirmektedirler. Daha güçlü bir beşeri sermaye özellikle azgelişmiş ülkelerin daha hızlı kalkınabilmelerinde çok önemli bir faktördür. Bu çerçevede, beşeri sermayenin unsurları içerisinde yer alan eğitim ile kalkınma arasındaki ilişkiler, geçmişte olduğu gibi günümüzde de iktisatçılar arasında en fazla araştırılan konulardan bir tanesidir. Eğitim ve kalkınma arasındaki ilişkileri ortaya koyan teorik çalışmalar, eğitimin kalkınmayı pozitif etkilediğini açıklamaktadır. Teorik çalışmaları test etmek için birçok uygulamalı çalışma yapılmış ve bu çalışmaların çoğunda, eğitimin kalkınma üzerinde olumlu etkilerinin olduğuna ilişkin bulgulara erişilmiştir.

Eğitim ve kalkınma arasında var olan bu ilişkilerin, Türkiye'nin gelişmekte olan TRA2 bölgesi için geçerli olup olmadığının test edilmesi bu tezin amacını oluşturmaktadır. Tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kalkınma, kavram ve içerik olarak açıklandıktan sonra eğitimin kalkınma üzerindeki etkileri teorik yönden analiz edilmektedir. İkinci bölümde eğitimin hangi kanallarla kalkınmayı etkilediği açıklanmakta ve eğitim ve kalkınma arasındaki ilişkiyi ampirik olanak inceleyen çalışmalar hem dünya hem Türkiye bağlamında incelenmektedir. Üçüncü bölümde eğitimin TRA2 bölgesinin kalkınmasına olan etkileri incelenmektedir. Bu kapsamda bu bölümde ilk olarak bu bölge illerini içine alan Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan'ın hem eğitim göstergeleri hem de gelir göstergeleri açısından durumu yıllar itibarıyla analiz edilmiştir. Ayrıca, bu illere ilişkin eğitim ve gelir göstergeleri Türkiye'nin üç büyük ili olan Ankara, İstanbul ve İzmir illeriyle ve Türkiye'nin geneli açısından da bir karşılaştırma yapılmıştır. Bu karşılaştırmalar yapıldıktan sonra TRA2 bölgesinde eğitimin kalkınma üzerindeki etkileri 2008-2018 dönemi için ekonometrik olarak test edilmiştir. Ekonometrik yöntem olarak korelasyon ve EKK yöntemlerinin kullanıldığı tezde, eğitim göstergeleri olarak ilköğretim, lise, fakülte, yüksek lisans ve doktora mezuniyet sayıları, kalkınmanın göstergesi olarak da kişi başına düşen GSYH değerleri kullanılmıştır.

Eğitim düzeylerine göre, en düşük korelasyon, ilköğretim mezun sayıları ile kişi başına düşen GSYH arasında bulunmuş olup, %13'dür. Buna karşılık en yüksek korelasyona ise, doktora mezun sayılarında ulaşılmıştır. Bu oran %98'dir. Bunun dışında diğer öğrenim düzeyleri (lise, fakülte, yüksek lisans) ile kişi başına düşen GSYH arasında bulunan korelasyon katsayıları %90'ın üzerindedir.

Her eğitim düzeyine göre 5 farklı modelin tahmin edildiği regresyon sonuçlarına göre;

İlköğretim mezunlarının kişi başına düşen GSYH'yi etkileme gücü istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır.

Lise veya dengi okul mezun sayılarını gösteren katsayı istatistiksel olarak anlamlı olup, bu okul mezun sayılarındaki %1'lik bir artış, kişi başına düşen GSYH'yi yaklaşık %3,5 oranında artırmaktadır.

Fakülte mezun sayılarını gösteren katsayı istatistiksel olarak anlamlı olup, bu okul mezun sayılarındaki %1'lik bir artış kişi başına düşen GSYH'yi %0,9 oranında artırmaktadır.

Yüksek lisans ve doktora mezun sayıları istatistiksel olarak anlamlı olup, bu mezun sayılarındaki %1'lik bir artış, kişi başına düşen GSYH'yi hemen hemen aynı oranda yaklaşık %1 oranında artırmaktadır.

Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan'ı içine alan TRA2 bölgesine ait bu sonuçlar, ilköğretim dışında lise ve üzeri eğitim düzeylerindeki mezuniyet sayılarının kişi başına düşen GSYH'yi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkilediğini göstermektedir. Yani bu bölgede eğitim düzeyinin yükselmesinin bölgenin kalkınmasına olumlu destek sağladığını söyleyebiliriz. Eğitimin kalkınmayı olumlu etkilemesi, bu bölgedeki beşeri sermayenin niteliğini de artıracak ve bu da üretimde verimlilik artışını beraberinde getirecektir.

TRA2 bölgesinde eğitilmiş bireylerin ekonomik kalkınma üzerinde pozitif etkilerinin olacağının görülmesi, hiç kuşkusuz Türkiye'nin gelişmekte olan bölgeleri içinde bir örnek teşkil etmektedir. Türkiye'nin geri kalmış veya yeterince gelişmemiş bölgelerinin ekonomik gelişmesinde eğitimin anahtar bir rol oynayabileceği bu çalışmayla ispatlanmış bulunmaktadır.

Eğitimin hem TRA2 bölgesi hem de diğer gelişmekte olan bölgelere getireceği refah artışı, aynı zamanda bu bölgelerde yoksulluk ve işsizlik oranlarının da azalmasına yol açacaktır. Bununla birlikte kişisel ve bölgesel gelir dağılımındaki eşitsizlikte giderilmiş olacaktır.

Konunun sosyal bir mesele olması, devlete bu alanda önemli bazı sorumluluklar yüklemektedir. Bu bağlamda, beşeri sermayenin verimliliğini ve gelişimini artırıcı sosyal politikaların daha istekli ve sürdürülebilir olması gelişmekte olan bölgelerin daha hızlı kalkınmalarında çok önemli bir faktör olabilecektir. Bunu sağlamanın yolu eğitime daha fazla kaynak ayırmadan geçmektedir. Genç ve dinamik bir nüfus yapısına sahip olan ülkemizde, eğitime daha fazla kaynak ayrılması ile beşeri sermayenin niteliğinin artmış olmasının getirdiği ekonomik kazanımlardan tüm kesimler faydalanmış olacaktır. Ayrıca, küreselleşen dünyadaki yoğun rekabetten galip çıkabilmek, yetenekleri, bilgi birikimi, eğitim seviyesi ve yeni teknolojiye uyum noktalarında donanımlı bir beşeri sermaye birikimine bağlıdır. Bu yolla ileri teknoloji ihracatının sağlamış olduğu getiri ile gelişmiş olan ülkelerle olan gelişmişlik farkı da kapanacaktır.

KAYNAKÇA

- Acar, Y., 2002, *İktisadi Büyüme ve Büyüme Modelleri*, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayın No: 191, Bursa,
- Akçacı, T., 2013 “*Eğitim Harcamalarının İktisadi Büyümeye Etkisi*”, Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4(5, ss. 65-79.
- Akıncı, A., 2017,“*Türkiye’de Eğitim Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi*”, Maliye Dergisi, 173, , ss. 387-397
- Alkin, Er., 2006 “*Ekonomik Büyüme ve Kalkınma*” (Ed: İ. Şıklar), Anadolu Üniversitesi Yayını No: 1472, Eskişehir.
- Altay, B., 2005 “*Kültür ve Kalkınma*”, *İktisadi Kalkınmada Sosyal, Kültürel ve Siyasal Faktörlerin Rolü* (Ed: M. Kar ve S. Taban), Ekin Yayınevi, Bursa,
- Aslan, M. Hanifi,2002 “Eğitim Finansmanının Ekonomi Politikği ve Yükseköğretimde Adil ve Etkin Finansman Politikaları”, *Liberal Düşünce*, 28(7), , ss. 225-246
- Asteriou, D.,ve Agiomirgianakis, G,M., 2002 “*Human Capital and Economic Growth Time Series Evidence from Greece*”, *Journal of Policy Modeling*, 23, ss. 481-489.
- Ay, A., ve Yardımcı, P., ,2008 “*Türkiye’de Beşeri Sermaye Birikimine Dayalı Ak Tipi İçsel Ekonomik Büyümenin Var Modeli İle Analizi*”, *Maliye Dergisi*, 155, ss. 39-54.
- Baldacci, E., Clements, B, j., Gupta, Sanjeev ve Cui, Larry Q. “Social Spending, Human Capital, and Growth in Developing Countries”2008, *World Development*, 36(8), ss. 1317-1341.
- Barro, Robert J,1998 “*Economic Growth in a Cross Section of Countries*”, *Quarterly Journal of Economics*, 106(2), ss. 407-443.
- Barro, R, J, ve Salai-M., 1995. *Economic Growth*, McGraw-Hill Inc, New Yorkw-Hill,
- Barro, ,t ve Lee, J, W., 1993 “*International Comparisons of Educational Attainment*”, *Journal of Monetary Economics*, 32(3, ss. 363-394.

- Bassanini, Andrea ve Scarpetta, Stefano, 2001 “Does Human Capital Matter for Growth in OECD Countries?” Evidence from Pooled Mean-Group Estimates”, OECD Economics Department Working Papers, No. 282,
- Baş, K., 1998 “*Eğitim, Kalkınma, Gelir ve Doğurganlık İlişkileri: Mersin Örneği*”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 52(1), , ss. 135-152.
- Başkaya, F, 2005 *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, 5. Baskı, Maki Bas. Yay. Ltd. Şti, Ankara,
- Benhabib, J, ve Spiegel, M.M., 1994 “*The Role of Human Capital in Economic Development*” Evidence from Aggregate Cross-Country Data”, *Journal of Monetary Economics*, 34, ss. 143-173.
- Berber, M., *İktisadi Büyüme ve Kalkınma*, 3. Baskı, Derya Kitabevi, Trabzon, 2006.
- Bozkurt, H, ve Doğan, S., 2003 “*Eğitim-İktisadi Büyüme İlişkisi: Türkiye İçin Kointegrasyon Analizi*”, II. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı, (Derbent-İzmir), ss. 193-202.
- Canpolat, N., 2000 “*Türkiye’de Beşeri Sermaye Birikimi ve Ekonomik Büyüme*”, H.Ü. *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), ss. 265-81.
- Cumhur, G., 2017, “*Eğitim ve Kalkınma İlişkisinin İncelenmesi*”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*, 3(1), ss. 14-32.
- Çakmak, E., ve Gümüş, S., 2005 “*Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Ekonometrik Bir Analiz (1960-2002)*”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 60(1), ss. 59-72.
- Çakmak, H, K, 2003 “*Kalkınma İktisadi Literatüründe Gelişme Kavramının Evrimi*”, H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21 (2), ss. 49-68.
- Çakmak, Ö., 2008 “*Eğitimin Ekonomiye ve Kalkınmaya Etkisi*”, *D.Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11, ss. 33-41.
- Çalışkan, Ş., 2007 “*Eğitimin Getirisi (Uşak İli Örneği)*”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12(2), ss. 235–252.

- Çalışkan, Ş , Karabacak, M ve Meçik, O., 2018 “*Türkiye’de Uzun Dönemde Eğitim ve Sağlık Harcamaları ile Ekonomik Büyüme İlişkisi*”, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 33(1) , ss. 75-96.
- Çetin, B., 2014 *Eğitim ve Kalkınma İlişkisi: Türkiye Örneği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman,
- Dinler, Z., 2008 *Bölgesel İktisat*, Sekizinci Basım, Ekin Kitabevi, Bursa
- Doğan, B.B., 2011 “*Kalkınma iktisadının XX. Yüzyıldaki Gelişim Süreci, İktisat Politikalarına Etkisi ve Son On Yıllık Konjonktürün Disiplinin Geleceğine Olası Etkileri*”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22, ss. 41-83.
- Durmuş, S., 2017 “*Eğitim Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Ampirik Bir Çalışma*”, Finans Politik & Ekonomik Yorumlar, 54 (629),ss. 9-18.
- Dülgeroğlu, E., 2003 *Kalkınma Ekonomisi*, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayın No: 148, Bursa,
- Erdoğan, S, ve Yıldırım, D.Ç., 2009“*Türkiye’de Eğitim-İktisadi Büyüme İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme*”, Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, 4(2), ss. 11-22,
- Ersungur, M., 2016,*Bölgesel İktisat*, İmaj Yayıncılık, İstanbul,
- Gemmell, N.,1996 “*Evaluating the Impacts of Human Capital Stocks and Accumulation on Economic Growth: Some New Evidence*”, Oxford Bulletin of Economics & Statistics, 58(1), ss. 9-28.
- Gölpek, F, 2012 “*Eğitim Getirilerinin Özel ve Sosyal Açıdan İncelenmesi*”, Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi, 14(1), ss. 43-53.
- Gregorio, J, D., 1992,“*Economic Growth in Latin America*” Journal of Development Economics, 39, , ss. 59-84.

- Gümüş, E, ve Şişman, M., 2012 *Eğitim Ekonomisi ve Planlaması*, Ankara: Pegem Akademi, Ankara,
- Güngör, N D., 1997, “*Education and Economic Growth in Turkey 1980-1990: A Panel Study*”, METU Studies in Development, 24(2), ss. 185-214.
- Günkör, C., 2017 “*Eğitim ve Kalkınma İlişkisinin İncelenmesi*”, Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi, 3(1), ss. 14-32.
- Han, E., ve Kaya, A, A., 2013, *Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika*, 8. Basım, Nobel Yayın, Ankara,
- Hogendorn, J.S, 1992, *Economic Development*, Harper Collions Publisher Inc, New York,
- Hoşgörür, V, ve Gezgin, G., 2005, “*Ekonomik ve Sosyal Kalkınmada Eğitim*”, Yüzüncü yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2(2), ss. 2-12.
- Ildırar, M., 2004, *Bölgesel Gelişme ve Kalkınma Stratejileri*, 1. Basım, Nobel Yayın, Ankara.
- In, F, ve Doucoulagos, C., 1997 “Human Capital Formation and US Economic Growth: A Causality Analysis”, *Applied Economic Letters*, 4, ss. 329-331.
- Kaplan, M, ve Taşdemir, M., 2008, “*Gelişmekte Olan Ülkelerin Özellikleri*”, Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular (Ed: S. Taban ve M. Kar), Ekin Yayınevi, Bursa,
- Kar, M, ve Ağır, H., “*Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Eşbütünleşme Yaklaşımı İle Nedensellik Testi, 1926-1994*”, Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 6(11), ss. 50-68.
- Kar, M., ve Taban, S., 2006, “*Kamu Harcama Çeşitlerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri*”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 58(3), ss. 145-169.
- Kara, M., A, 2013, *Bölgesel Ekonomi Teori ve Politikalar*, Orion Kitabevi, Ankara.,
- Karadeniz, Oğuz, Köse, Sayit ve Durusoy, Serap, (2007). “*Türkiye’de Eğitimin Getirileri ve Finansmanı*”, (Ed: O. Karadeniz), Avrupa Birliği Yolunda Türkiye’de Eğitim ve Beşeri Sermaye, Gazi Kitabevi, Ankara.

- Karagül, M., 2002, *Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Türkiye Boyutu*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayın No. 37, Afyon,
- Karakaya, E., ve Özçağ, M., 2005, “Çevre ve Kalkınma: Sürdürülebilir Kalkınma”, *İktisadi Kalkınmada Sosyal, Kültürel ve Siyasal faktörlerin Rolü* (Ed: M. Kar ve S. Taban), Ekin Yayınevi, Bursa,
- Karayılmazlar, E., ve Kargı, N., 2009, “*Türkiye’de Yükseköğretimin Sosyal Getirileri*”, e-Journal of New World Sciences Academy, 4(2), ss. 116-127.
- Kasliwal, P., 1995. *Development Economics*, South-Western Publishing, Ohio,
- Kavak, Y., 1997, “*Eğitim, İstihdam ve İşsizlik İlişkileri*” , Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 13 , ss. 21-26.
- Kaya, A, A., 2006, “*İçsel Büyüme Kuramları*”, İktisadi Kalkınma ve Büyüme (Ed: E. Kutlu), Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, No. 1575, ss. 291-307.
- Kaya, A,A., 2008, “Uygun Teknoloji Seçimi ve Kalkınma”, *Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular* (Ed: S. Taban ve M. Kar), Bursa: Ekin Yayınevi, ss. 271-297.
- Kaynak, M., 2011, *Kalkınma İktisadı*, 4. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti, Ankara.
- Kılıç, R., 2001, “*İktisadi Açıdan Eğitim*,”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 5, ss. 81-95.
- Kirmanoglu, H., “*Amartya Sen’in Özgürlük ve Kalkınma Üzerine Düşüncelerine Bir Bakış*”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları 47. Seri, 2005.
- Köprücü, Y, ve Sarıtaş, T., “*Türkiye’de Eğitim ve Ekonomik Büyüme: Eşbütünleşme Yaklaşımı*”, Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 4(2), 2017, ss. 77-89
- Mankiw, N. Gregory, R, M ve Weil, D .N, 1992, “*A Contribution to the Empirics of Economic Growth*”, *Quarterly Journal of Economics*, 107(2), ss. 407-437.

- Myrdall, G, 1957, *Economic Theory and Under-Developed Regions*, First Edition, Gerald Duckworth & Co. Ltd, London.
- Özsoy,C,E.,“Türk Yükseköğretim Sisteminin Durumu ve İktisadi Büyüme Performansına Katkısı”, Niğde Üniversitesi iktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1(2), ss. 31-48.
- Öztürk, A, Kalaycı, S, ve Korkmaz, N., 2008,“*Türkiye’de Eğitim Harcamalarının İktisadi Büyümeye Etkisi: Ekonometrik Bir Analiz*”, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 5(7), 2017, ss. 17-29.
- Öztürk, N., 2005, “*İktisadi Kalkınmada Eğitimin Rolü*”, Sosyo Ekonomi, 1, ss. 27-44.
- Palabıyık, Sena, 2009. *Geleneksel ve Yeni Kalkınma Kuramlarının Analizi: Türkiye Örneği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir
- Pamuk, M,ve Bektaş,H., 2014,“*Türkiye’de Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı*”, Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 2(2), ss. 77-90.
- Piazola, M, 1995, “Determinants of South Korean Economic Growth, 1955-1990”, *International Economic Journal*, 9(4), ss. 109-133.
- Ranis, G, ve Stewart, F ve Ramirez, A ,2000, “Economic Growth and Human Development”, *World Development*, 28(2), ss. 197-219.
- Sacerdoti, E, Brunschwig, S, ve Tang, J, 1998. “The Impact of Human Capital on Growth: Evidence from West Africa”, *IMF Working Paper*, 98/162,
- Sarı, R, ve Soytaş, U., 2006, “Income and Education in Turkey: *A Multivariate Analysis*”, *Education Economics*, 14(2), ss. 181-196.
- Şimşek, M, ve Kadılar, C., 2010, “*Türkiye’de Beşeri Sermaye, İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi*”, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 11(1), ss. 115-140.
- Taban, S, ve Kar, M., 2015. *Kalkınma Ekonomisi*, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Taban, S, 2018,*İktisadi Büyüme Kavram ve Modeller*, Ekin Yayınevi, Bursa.

- Tallman, E, W ve Wang, P, 1994 “**Human Capital and Endogenous Growth : Evidence From Taiwan**”, Journal of Monetary Economics, 34(1), , ss. 101-124.
- Taş, U., 2017 **Türkiye’de Kalkınma Planları Işığında Eğitimin Kalkınmadaki Rolü**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
- Taş, U. ve Yenilmez, F., 2018 “Türkiye’de Eğitimin Kalkınma Üzerindeki Rolü ve Eğitim Yatırımlarının Geri Dönüş Oranı”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(1), , ss. 155-186.
- Tezel, T., 2010, **Az gelişmiş Ülkelerde Kalkınmayı Etkileyen Faktörler ve Eğitimin Kalkınma Üzerine Etkileri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Todaro, M, P. ve Smith, S, C, 2012, **Economic Development**, Addison-Wesley, Boston.
- Todaro, Michael, P. 1997, **Economic Development**, Addison-Wesley Reading, Massachusetts,
- Tuna, Y ve Yumuşak, İ.G., 2002, “Beşeri Kalkınma İndeksi ve Türkiye Analizi”, **I. Ulusal Bilgi Ekonomi ve Yönetim Kongresi Tebliğleri**, Hereke- Kocaeli, ss. 455- 468.
- Tüylüoğlu, Ş ve Çeştepe, H., 2008. “**Kalkınma Teorilerinin Temelleri ve Gelişimi**”, (Ed: S. Taban ve M. Kar), **Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular**, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Tüylüoğlu, Ş., 2007. “**Ekonomik Büyüme ve Uluslararası Refah Düzeyi**”, (Ed: Ö. Faruk Çolak). İktisada Giriş, Gazi Kitabevi, Ankara
- UNDP, **Human Development Indices and Indicators 2018 Statistical Update**, New York, USA,
- Ünsal, E., **İktisadi Büyüme**, Ankara: İmaj Yayınevi, Ankara, 2007.
- Webber, Don, J, 2002, “**Policies to Stimulate Growth: Should We Invest in Health or Education**”, Applied Economics, 34(13), ss. 1633-1643.
- World Bank, 2019. World Development Indicators,

İNTERNET KAYNAKLARI

TÜİK Bölgesel İstatistikler (<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>).
<http://worldpopulationreview.com/countries/gini-coefficient-by-country/>

